

ספר זמר :

רב, קהילה, הלכה

עבודת תזה רבנית

דויד ברק-גורודצקי,

היברו יוניון קולג', ירושלים, ט"ו באב, תשע"ט

ספר זמר

רב, קהילה והלכה

מבוא –

שער הרב

....."מי האיש?": סיפורו של הרב זמר – דויד ברק-גורודצקי

.....רב ואיש משפחה – משפחת זמר

.....מספרים על הרב זמר – דברי זיכרון של חברי קהילה

שער הקהילה

....."הקהל את העם": הקהלת קהילות בתנועה הרפורמית – גלעד קריב

.....על רגישות ועל כנות (בתפילה): האם גרים יכולים לומר "אלוהינו ואלוהי אבותינו" – דליה מרקס

.....דיוקנה של קהילה רפורמית תל אביבית: מקהילת קדם ועד לבית דניאל – עינת ליבל-הס

.....מ"קווין אסתר" ל"קוויר אסתר": מקרא מגילת אסתר בקהילה רפורמית תל אביבית – אלעזר בן לולו

שער ההלכה

....."הלכה שפויה": מבוא – הרב משה זמר ז"ל

.....הספר "הלכה שפויה" של משה זמר: חזון ישראלי של רפורמה והלכה – דיוויד אלינסון

.....עיונים במשנתו ההלכתית של הרב ד"ר משה זמר – דוד גולינקין

.....לשאלת מקומן של ההלכה ושל הפסיקה ההלכתית הרפורמית: מבט מישראל – יהודע עמיר

.....ראש, זרוע ולב: על החיוב למצוות ביהדות הליברלית – מיכאל מרמור

.....האם יהיה לרפורמים שולחן ערוך? אלונה ליסיצה

....."בדבר האשה שנתקדשה בטעמפל של רעפארמער": עיון ספרותי-הלכתי – תמר דבדנבי

מבנה העבודה:

1. מבוא קצר לספר זמר – כולל תוכן העניינים ותיאור המאמרים הערוכים

2. "מי האיש?" – הפרק הביוגרפי על הרב משה זמר ז"ל

3. פרויקט העריכה של ספר זמר – רפלקציה אישית

קריאה נעימה!

מבוא

הרב משה זמר היה מחלוצי התנועה הרפורמית בישראל, וסיפור חייו שזור בחבלי הלידה והקליטה של התנועה בארץ. תרומתו להקמתן של הקהילות הרפורמיות הראשונות בישראל הייתה מכרעת, והסתייעה ברוח יזמית הנכונה לפעול בתנאים חלוציים, תחת מגבלות ארגוניות ונוכח התנגדות ציבורית לפעולתה של התנועה הרפורמית בארץ. ראשוניותו של זמר ניכרת גם בתחום ניהול המאבקים הציבוריים של התנועה הרפורמית בישראל, הנסמכת אצלו על טורים קבועים בעיתונות היומית בישראל. לפעולתו של זמר בתחום הקהילות ובתחום הציבורי מצטרף תפקידו כמייסד, הלכה למעשה, של תחום העיון ההלכתי בתנועה הרפורמית בישראל. זמר היה מחברו של הספר הראשון על הלכה רפורמית בעברית בישראל והקים את בית הדין של התנועה בארץ. מטרתו של ספר זה כפולה: להביא בפני הציבור בישראל את סיפורו של הרב זמר, ולחדש באמצעותו את הדיון על תפקידה הפוטנציאל של הלכה רפורמית בתנועה בישראל, ותרומתה האפשרית לחברה בכללותה.

ספר זה מחולק לשלושה שערים, המקבילים לתחומים השונים בעיסוקו המקצועי של זמר. השער הראשון, **שער הרב**, מספר את סיפור חייו של משה זמר. מאמרו של דויד ברק-גורודצקי מציג את תולדות חייו, מימי ילדותו בארה"ב ועד ערוב ימיו בתל-אביב, תוך התייחסות לצירים המרכזיים של פעילותו הרבנית – הקהילתית, הציבורית וההלכתית. למאמר זה נוספים פרקי כתיבה של בני משפחת זמר, הזורים אור אישי על חיי המשפחה של הרב זמר ועל החיים לצדו, וכן מובאות מעדויותיהם האישיות של רבים מבני הקהילה בתל אביבה שהרב זמר השפיע עליהם, וביקשו לצרף את קולם להעמקת גווני דמותו של הרב זמר.

השער השני, **שער הקהילה**, עוסק בסוגיית הקהילות הרפורמיות בישראל, שהרב זמר היה מעורב בהקמת חלקן. מאמרו של גלעד קריב מציג את סוגיית הקהלת הקהילות בישראל מנקודת מבט עכשווית, תוך בחינת הזירה הקהילתית והאתגרים שהיא מציבה בפני התנועה הרפורמית בישראל. מאמר של דליה מרקס, מציג סוגיה הלכתית לכאורה, אך בעלת השלכות נרחבות על זהותה של התנועה הרפורמית, בפרט בארה"ב. עינת ליבל-הס מציירת במאמרה את דיוקנה של הקהילה הרפורמית בעיר העברית הראשונה, בימי קהילת קדם מיסודו של הרב זמר, ועד לבית דניאל של ימינו, תוך התמקדות באופני הפעולה וההתפתחות.

ואילו מאמרו של אלעזר בן-לולו מציג מבט עכשווי על מקומו של המגדר בזהות של קהילה רפורמית בתל-אביב, בהבניה מחודשת של ריטואל קריאת מגילת אסתר בפורים.

השער השלישי, **שער ההלכה**, מהווה את החלק הארי של הספר. שער זה נפתח במבוא מספרו של משה זמר, "הלכה שפויה", הפורש את משנתו ההלכתית ואת החשיבות החברתית שהוא מייחס לה במדינת ישראל. בהמשך לכך מובאים שני מאמרים, המתייחסים לשיטתו של זמר. דיוויד אלינסון מעמיד את תפיסתו של זמר בתוך ההקשר הרחב של ההגות הרפורמית על הלכה לדורותיה, ואילו גולנקין פורט את מעלות ספרו של זמר לצד דברי ביקורת מסוימים. בהמשך השער, מובאים שורה של מאמרים חדשים שמטרתם לעמוד על הדיון הנוכחי בהלכה בתנועה הרפורמית ופוטנציאל ההתחדשות שלו. מאמרו של יהודע עמיר חושף את הבעייתיות האינהרנטית בגלומה בדיון ההלכתי הרפורמי, ומציע מתווה אפשרי לגישה בתר-הלכתית ליהדות הרפורמית. מיכאל מרמור מציע, לאחר עיון בעמדה הפוסט-הלכתית הרפורמית ובחינת השיקולים המגוונים לפעולה ההלכתית בימינו, הצעה לפיתוחה של הלכה קהילתית ביהדות הליברלית. אלונה ליסיצה בוחנת את האפשרות לכתיבתו של "שולחן ערוך" רפורמי, ומעמידה כנגדה את החלופה של פלורליות הלכתית. את השער חותם מאמרה תמר דבדבני, המציג עיון מרתק במקרה של פסיקה הלכתית אורתודוקסית על התנועה הרפורמית, תוך עמידה על מאפייניה הספרותיים.

רבים מהאתגרים שניצבו בפני הרב זמר מלווים עדיין את פעילות התנועה הרפורמית בארץ ואת ניסיונות התבססותה. סיפור פרשת חייזר בו כדי להאיר ולהעיר על המצב הנוכחי, ולתת מקום לתפילה השמורה להיסטוריונים, שמלאך ההיסטוריה מסוגל להפנות פניו בסופו של דבר אל העתיד ולא רק אל העבר. מעבר לכך, אני תקווה שקובץ זה יעודד את הפועלים בתחום היהדות הפלורליסטית בישראל, בתנועה הרפורמית ומחוצה לו, לבחינה מחודשת של גישות אפשריות לשאלת המחויבות ההלכתית ביהדות הליברלית. בצומת הנוכחית של מפגשן של המודרנה והפוסט-מודרנה היהודית עם מגמות של הקצנה פוליטית וחברתית בישראל, עשוי עיון מחודש כזה לפתוח פתח, ולו צר, לאיחוי הקרע המאפיין את השיח הפנים-ישראלי ואת השיח עם יהדות התפוצות הליברלית.

”מי האיש?” – סיפורו של הרב זמר

הרב משה זמר נמנה על האבות המייסדים של התנועה הרפורמית בישראל. סיפור מסעו אל הארץ, מעורבותו בהקמתן של חלק מהקהילות הראשונות בה, וייסודו את המכון להלכה מתקדמת, מספרים את סיפורה של הקמת התנועה בישראל, על הקשיים, ההצלחות, האכזבות והתקוות.

הקמתה של התנועה הרפורמית בישראל לא הייתה פרי מהלך מתוכנן, אלא פועל יוצא של מהלכים אישיים של רבנים רפורמים מאירופה ומצפון אמריקה, שעלו לארץ בנסיבות שונות וניסו להקים בארץ קהילות התואמות את השקפת עולם. בתחילה היו מהלכים אלה מהוססים למדי, תוך ציפייה שלא נכזבה לקשיים שיוערמו מצד הממסד הדתי האורתודוקסי בארץ, אך גם לאור הדומיננטיות של השיח החילוני ביישוב בארץ ישראל ובמדינת ישראל באותן שנים. יתר על כן, התנועה הרפורמית נשאה על גבה סרח עודף – שנים ארוכות של התנגדות לציונות ואמביוולנטיות אידיאולוגית כלפי הלאומיות היהודית והמפעל הציוני.

הרב משה זמר היה מן הבחינה הזאת טיפוסי אך גם ייחודי. מחד גיסא, הוא היה רב רפורמי שהוסמך בארצות הברית, בעל רקע מסורתי אמנם, אך מצוי בעולם השיח הרפורמי היהודי-אמריקאי, בליתורגיה ובמנהגי התפילה והפולחן. מאידך גיסא, הוא ייצג דווקא את הנכונות לא להסתגר בד' האמות של קהל הבסיס של היהדות הרפורמית בישראל לפרוץ קדימה בזירת היהדות הפלורליסטית, גם תוך עימות ישיר עם ההתנגדות הגלויה בה נתקלו מאמצי הקמת הקהילות בישראל. מהלכיו אלה לא היו תוצאה של אישיות לוחמנית אלא של חוש צדק מפותח. שותפות הנישואין עם אילנה, מורה ישראלית לעברית וחובבת אדוקה של ספרות ושירה עברית, העניקה לפעולותיו בישראל גוון של אותנטיות ומקומיות, והבדילה בינו לבין רבנים רפורמים אחרים שנתפסו בסופו של דבר כפונים בעיקר אל קהל אנגלו-סקסי ליברלי שהשתקע בישראל. אלא שבמובן זה הרב משה זמר, כמו משה המקראי, עמד על סף הכניסה לארץ המובטחת אך לא יכול היה באמת לחצות את גבולה. המהלך המאוחר יותר של פריצה אל הקהל הישראלי, גם אם את היקפה יש לסייג, מיוחס לדור מאוחר יותר של רבנים ישראלים, שהוכשרו בדרך כלל בארץ, ויכלו לעשות את הצעד הנוסף של הכניסה לישראל.

רבים מהקשיים בהם נתקל זמר עודם עומדים בפני התנועה הרפורמית בפועלתה בארץ, וכן דפוסי התגובה והפעולה בהם נקט משמשים בחלקם את התנועה עד היום. ברמה המקומית נתקלו מאמצי לייסד קהילות קבע בארץ בסירוב ממסדי, גרירת רגליים ואיומים מסוגים שונים על גורמים ששיתפו פעולה עם מאמציו. ברמה הארצית, חופפות שנות פעילותו הציבורית בישראל את מיסוד הדפוס של היות הציבור הדתי לשון מאזניים פוליטיים, שביכולתו לאיים במידת הצורך על יציבות הממשלה, ושל התבססות הרבנות הראשית כמונופול בתחום הגדרת הזהות היהודית והסדרת הפולחן הדתי בישראל. השימוש שעשה הרב זמר

בפנייה לערכאות המשפטיות ולעיתונות כדי להילחם על חופש הדת בישראל משמש עד היום את התנועה במאבקה הציבוריים.

בתחילת שנות התשעים ייסד הרב זמר, ביחד עם הרב וולטר גייקובס מארצות הברית, את המכון להלכה יהודית בת זמננו. בכך נפתח שער חדש בפרשת חיינו, שהחזיר אותנו אל האהבה הישנה של הדיון ההלכתי הליברלי והניסיון להעניק לו תוקף ומשמעות בישראל. בהקשר של התנועה הרפורמית העולמית היו אלה שנים של דעיכה בשיח ההלכתי הפנים-רפורמי, וגם בתנועה הרפורמית בישראל לא נמצא ציבור של ממש שראה עצמו נדרש לשאלות הלכתיות. נדמה שבשנים האחרונות המטוטלת נעה שוב אל העבר השני, וגובר העניין בקרב רבנים ותלמידי רבנות בתנועה בשאלות הלכתיות ובהגדרה מחודשת של יחסה של התנועה הרפורמית בישראל אל ההלכה. קובץ זה מנסה לתת מענה גם לצורך זה, על בסיס הגותו ומעשיו של מי שראוי להיחשב למייסד העיון ההלכתי בתנועה הרפורמית בישראל.

א. מהילדות בארה"ב ועד העלייה לארץ

משה זייגר נולד בשנת 1932 בקנזס סיטי שבמיזורי. הוריו היו בני דור ראשון שנולד בארצות הברית למשפחות של מהגרים יהודים ממזרח אירופה, שהגיעו לאמריקה בגל ההגירה הגדול שקדם למלחמת העולם הראשונה. בני הדור הזה חונכו על המיזוג בין ערכים יהודיים שורשיים לבין החופש של החברה האמריקאית הפתוחה. אביו, כך סיפר, כיבד את אמונת הוריו אך הלך לדרכו כשומר מסורת ליברלית. הוא ירש מהסב את אהבת הלימוד וסיים את חוק לימודים באוניברסיטה כמהנדס חשמל.

משה היה קשור מאוד לזיכרון סבו, רב שמחה, שנפטר כשהיה בן שש. למרות שלא פגש את הסב מעולם והכירו בעיקר דרך סיפורי אביו, היה משה "פוגש אותו כל הזמן", כפי שכתב בזיכרונותיו. הייתה זו דמות מכוננת שעיצבה את חינוכו, תפיסת עולמו ומסלול חייו. רב שמחה היה יהודי חרדי, תלמיד ישיבת הגר"א בוויילנה. כשהגיע עם אחיו יצחק, דרשן בזכות עצמו, אל חופי ארצות הברית, טען כי לא יוכל לשמש כרב באמריקה, "כי אין כאן יהדות". הייתה זו עמדה חרדית מקובלת ביחס להגירה לארצות הברית, שנתפסה כגלות אל מקום שאין בו תורה. הוא התמקם בסופו של דבר באומהה שבמדינת נברסקה, ולא נטל על עצמו תפקיד רבני. לעתים מוכן היה לשמש כרב בבר מצווה.

הרב שמחה היה דמות מופת של למדן מהעולם הליטאי, ולימים יטען משה שממנו ירש את הזיקה החזקה לעולם תלמוד התורה. "כשגדלתי", כתב משה על ילדותו, "ידעתי שני דברים – אחד שאני יהודי, והשני שאני ליטאי". הסב למד יומם ולילה, והיה קם כל בוקר לפני הזריחה ללמוד גמרא. כה רבה הייתה למדנותו, עד שמספרים שכאשר כרעה אשתו ללדת ביום השני של ראש השנה, התעכב בדרכו לקרוא לרופא

כי לא יכול היה להימנע מלהשיב לשאלה טובה בגמרא שנשאל כשראו אותו בדרך. משה החזיק ברשותו את אחת המסכתות, הכתובה באותיות קטנות מאוד, ממנה היה הסב קורא באור של דמדומי הבוקר.

סיפור נוסף שמשה נהג לספר מדגים שהרב שמחה היה עבורו גם מקור להשראה מוסרית. מאחר שלא יכול היה להתפרנס מרבנות, וחייהם באומה היו חיי עוני, הסב שמחה היה מתפרנס מעבודות משא. היו לו סוס ועגלה, והוא היה מוכר קרח בקיץ ועץ להסקה בחורף, ולטענת משה – "מתפרנס כאילו עשה את ההיפך". אביו של משה, שמואל (סאם), היה מתלווה לסב ומסייע לו בחלוקת הקרח. משקלו של כל בלוק קרח היה לא מבוטל, ובכל זאת, כשהגיעו באחת הפעמים אל פינת רחוב כלשהי אמר הסב לאב, "שמואל, רד כאן והבא את בלוק הקרח לגברת בסוף הרחוב". "טאטע", שאל שמואל, "למה לא להוריד את הקרח כשאנו מגיעים לשם?" וענה לו הסב: "אנו מביאים גמילות חסדים לצדקה. היא לא צריכה להרגיש שהיא מקבלת את החתיכה האחרונה שנשארה, אלא לדעת שהיא מקבלת את החלק הראשון והטוב". זו הייתה דרכו של הסב, והדברים והסיפורים נחרטו בלבו של משה עוד בצעירותו.

משה הצעיר החל את לימודי הקודש שלו בבית הכנסת "בית אל" באומה. הוא הרבה ללמוד בלילה, ועשה ככל יכולתו שלא להפסיד מלימודיו. ביום מושלג וקר, כשהיה חולה, ראו אותו הוריו פותח את הדלת ויוצא החוצה. "לאן אתה הולך?" שאלו, והוא ענה "יש לי תלמוד תורה". לטענתו, הוא התאהב באותיות העבריות, בצורה ובצליל, ולא יכול היה להימנע מהלימוד. בהמשך, כשעברה המשפחה לקליבלנד, הוריו היו מסיעים אותו כשעה לצד היהודי של העיר, כדי שיוכל ללמוד תורה ויוכלו הם לקנות בשר כשר. "אנחנו הופכים אותו לרב", אמרה אז אמו. המלמד של משה, הרב צבי שוסטר, היה מלמד גם את בניהם של הרבנים הגדולים של קליבלנד, ובהם הרב הרפורמי והמנהיג הציוני הנודע אבא הלל סילבר. משה למד עברית במבטא אשכנזי, וגם לימודי קודש, תורה ופרשנים. את טקס בר המצווה שלו ערך בבית הכנסת האורתודוקסי בעיר, ברחוב קינגסמן. בקליבלנד נכנס בפעם הראשונה בחייו לבית כנסת רפורמי. אף שהתפילה הייתה יפה וגם המוזיקה ערבה לאזניו, "הייתי בהלם", טען בהמשך. כשהמשפחה היגרה בסופו של דבר ללוס-אנג'לס, היא הצטרפה לקהילה הרפורמית "בית שלום" בסנטה מוניקה, שם הכירו הוריו את הרב. בהמשך הצטרף גם לאיגוד הנוער הרפורמי באזור דרום קליפורניה.

משה הצעיר סיים את לימודי התיכון בשכונת היוקרה של בוורלי הילס, ותכנן את המשך דרכו. הוא היה פסנתרן מחונן, פרי ירושה לכשרונה של אמו. תוך כדי החזרות על הפסנתר, היה מניח על מחזיק התווים גם ספר קודש, כדי שלא יתבטל מלימוד תורה. בהשפעתם של קרובי משפחה, בחר להיות רופא והלך לשם כך ללימודי פרה-רפואה באוניברסיטת UCLA וללימודי כימיה ופיזיקה. פתאום נפל למשכב, ואובחן כסובל מדלקת תוספתן. "אני יודע מאז שהיה לי אפנדיציט פסיכוסומטי", יטען בהמשך משה. לאחר הניתוח, שינה משה את תכנית הלימודים ועבר ללמוד מדעי הרוח. באוניברסיטה היה פעיל בתנועת סטודנטים ציונית, שם כך סיפר, "קיבלתי ציונות נפשית". הוא הלך למחנות, היה חבר בלהקת ריקודים ישראליים והופיע

בתחרויות בינלאומיות. אפשר לומר שבשנים מעצבות אלה, נסללה דרכו אל הרבנות ונקשרה נפשו לישראל. היה זה אות מבשר להמשך דרכו.

בסתיו 1953 עבר לסינסינטי, ללימודי רבנות בתנועה הרפורמית. לדבריו, התלהב לא רק מתלמוד התורה, אלא גם מהאפשרות לשרת את בני עמו ואחרים ברגעים בעלי משמעות בחייהם, מלידה, לנשואים ועד למוות. המעבר לא היה נטול ספקות. אף שגדל בתנועת הנוער הרפורמית, הרקע של משה היה מסורתי יותר. הוא בחן גם את האפשרות ללימודים בבית המדרש לרבנים קונסרבטיביים (JTS), אך לא היה שבע רצון מהבדיקות שערכו על ההתנהגות ההלכתית של התלמידים. יחד עם זאת, הרוח של הרפורמה הקלאסית שהייתה דומיננטית בסינסינטי לא הייתה לרוחו. הוא הסתייג מכך שלא הוגש אוכל כשר בחדר האוכל, וגם לגבי עמדתה של הרפורמה הקלאסית על הציונות דעתו לא הייתה נוחה. משה ובוב סמואלס, חברו לספסל הלימודים בקולג' וגם לפעילות בארץ בהמשך, נפגשו עם נשיא הקולג' דאז, נלסון גליק, וסיפרו לו בהתלהבות על רצונם לבלות חלק מזמנם בלימודי הרבנות בישראל. בתגובה טען גליק – שגם נטה להתבלבל בין השניים ולכנות את משה "בוב" ולהיפך – כי אין טעם בלימודי עברית של חול, וכי "רב רפורמי לא צריך לדעת להזמין חומוס בעברית". לימים, בשנת 1970, כשנידונה ההצעה לחייב תלמידי רבנות אמריקאית בקולג' לבוא ארצה לשנה, משה ובוב היו בין אלה שהפעילו לחץ לקבל את ההחלטה, ולחצם נשא פרי.

בין מוריו של משה בקולג', נמנו כמה מהמורים הגדולים של הדור באמריקה. בפרט היה משה קרוב לפרופ' יעקב פטוחובסקי, שהיה מדריך התזה שלו לתואר שני ולרבנות. התזה שחיבר משה בחנה את הפולמוס על משה רבנו בספרות התנאית בהשוואה לדיון על דמותו של משה בספרות האנטי-גנוסטית. פטוחובסקי לימד את התלמידים בביתו, ונחשב למורה קפדן ותובעני. לימים, יתארו תלמידיו של משה בקולג' אותו עצמו במילים דומות. פטוחובסקי אף הוזמן לשאת דברים בכניסתו של משה לתפקיד רבני בקהילה הראשונה שלו באמריקה, בבולטימור, ובהמשך גם בקהילה בכפר שמריהו. דמות מרכזית נוספת מהתנועה הרפורמית שהשפיעה על דרכו של משה הייתה זו של הרב סלומון (שלמה) פריהוף, ידען מופלג ודמות מרכזית בפיתוח ההלכה הרפורמית. פריהוף עודד את משה להמשיך בעיסוק בהלכה ליברלית, אף שבאותם ימים לא חשב לעסוק בכך, שכן מעייניו היו נתונים לרבנות קהילתית ולעליה לישראל.

הוגים מרכזיים נוספים, שהיו המאורות הגדולים של היהדות הליברלית במאה העשרים, השפיעו גם כן על משה. ליאו בק הותיר בו רושם רב, בעיקר בכוח אישיותו. "אדם גדול בחכמת ישראל, אומץ לב וענווה", כך כינהו. זכור היה במיוחד למשה אירוע בו ליווה הוא ותלמיד נוסף את ליאו בק, שכבר הגיע לגיל גבורות, לאורך שביל מכוסה קרח בקמפוס בסינסינטי, וברגע האחרון הוא הקדים אותם כדי לפתוח להם את דלת הבניין ולהודות להם. גם למרדכי קפלן הייתה השפעה רבה: משה העיד על עצמו שנמשך אל הפרגמטיזם והפוזיטיביזם של קפלן, אך לא מצא אצלו מענה לשאלת האמונה וקיום האל. משה התלבט באותן שנים בשאלות הנוגעות למתח בין אמונה לפילוסופיה. הוא התקשה לקבל את השיח הרבני של הקולג',

שלא היה בעיניו בעל תיקוף פילוסופי. לבטים אלה עיצבו את שנת הלימודים הראשונה שלו בקולג', עד שביצע מעין "קפיצת אמונה". "מצאתי שבעניין אלוהים", כתב בזיכרונותיו, "סמכתי יותר על הנביאים. הם שכנעו אותי. עמוס אמר 'ה' אלוהיך דיבר, מי לא ינבא', וזה דיבר אלי בכוח רב". משה הוסמך לרבנות בשנת 1960, ביחד עם חברו ראובן (בוב) סמואלס. הם נהגו ללמוד יחד למבחני ההסמכה בדירתו הקטנה של בוב, ולמרות שעשו הכול כדי להתרכז בלימודים, השיחה נדדה באופן טבעי גם למחזות אחרים.

עם התקרבות מועד ההסמכה, עסקו תלמידי הרבנות בחיפוש אחר קהילות לשרת בהן, אך לא כך משה. "הייתי חייב לנסוע לארץ ישראל", כתב משה בזיכרונותיו, וב-1960 קיבל מלגות מהקולג' בסינסינטי וממקורות נוספים, והתקבל ללימודים באוניברסיטה העברית. את הלהט לעליה לארץ תלה משה בין היתר באהבתו לעברית. בדרכו לישראל עצר בלונדון, שם השתתף לראשונה בכנס של האיגוד העולמי ליהדות מתקדמת (WUPJ), מבלי לדעת איזה מקום מרכזי ימלא הארגון בהמשך חייו המקצועיים. משה החל את לימודי הדוקטורט בירושלים באותה שנה, אך סיימם רק לאחר שלושה עשורים ולאחר חילופי נושאים ומנחים, בהנחייתו של הרב פרופ' דוד אלינסון, לימים נשיא ההיברו יוניון קולג'.

בניגוד למשה המקראי, מסעו של הרב משה זייגר לישראל לא נמשך ארבעים שנה, והוא גם זכה בסוף להיכנס לשעריה, ובכל זאת, היה זה מסע רצוף הרפתקאות. משה בחר לטוס ללונדון, שם לקח רכבת לצרפת והמשיך ב'ווספה' לכיוון נמל פיראוס ביוון, שם עתיד היה לעלות על מעבורת לארץ ישראל. חברו בוב סמואלס ואשתו נעזרו גם כן בכלי רכב זול ויעיל זה בדרכם לישראל, ומשה רצה ללכת בדרכם. ביקור בעיר האורות היה רצוף במפגשים משעשעים עם תיירים אמריקאים, והזכיר לו את סרטו של גרשווין "אמריקאי בפריז". בסמוך לעיר ליון נתקלו גלגלי הקטנוע של משה בפסי הרכבל, והוא התהפך ונחבל בראשו. תחילה פינו אותו לבית המרזח המקומי, שם השקו אותו לרוויה בשיכר, ומשם הועבר לבית החולים. בחדר בו אושפז היו כ-20 מיטות, ובלייל של צרפתית וערבית התנגן באוויר. אוכל לא ניתן לחולים אלא הובא על ידי המשפחות, וכפי שכותב משה, "למשפחה שלי בלוס אנג'לס לא סיפרתי". מכנסיו של משה היו מגואלות בדם ולא ניתן היה ללבושן. לבסוף כובסו, והמתינו לייבוש. רק לאחר שמשה קם ממיטתו עטוף בסדין ואיים לצאת מבית החולים, "עם או בלי המכנסיים" כדבריו, ניתנו לו בגדיו והוא יכול היה להמשיך בדרכו. את ההפלגה ארצה תיאר משה כ"חווייה ציונית גדולה". ההגעה לארץ בדרך הים, ולא בטיסה, עשתה עליו רושם רב. בתחילה ראו נוסעי האוניה את חופי לבנון, ומשה שגה לחשוב שזוהי ארץ ישראל. בהמשך, בדומה לגיבוריו של הרצל בספרו "אלטנוילנד", הגיע משה לנמל חיפה, משם התעתד להמשיך לפנים הארץ. בנמל חיכתה לו הפתעה – קרובי משפחה בישראל שניסה ליצור איתם קשר ללא הועיל קיבלו בכל זאת את מכתביו. היו אלה צאצאיו של אחי סבו מצד אמו דוד ריקלין, שעלה ארצה בשנת 1896 והשתקע ביפו.

משה החל בבירורים לגבי לימודים לדוקטורט בירושלים, אך קליטתו באוניברסיטה העברית לא הייתה קלה. המגורים עם שותף בדירת מרתף קרה בירושלים לא הסבו לו נחת. הוא ויתר על לימודי אולפן

או מכינה, אך שליטתו בשפה לא הייתה מושלמת, והדבר הקשה על לימודיו. בנוסף, פרופ' אפרים אורבך שלימד את הספרות הרבנית רצה שילמד גם את השפה היוונית. "אתה יודע מה זה דוקטורט כאן באוניברסיטה?" אמר לו שמעון הלקין, פרופסור באוניברסיטה העברית שעשה את עבודת הדוקטורט שלו ב-HUC-JIR בניו-יורק, "זה כמו יעקב אצל רחל בסיפור המקראי. האוניברסיטה היא בגדר לבן, והשאלה היא מי היא לאה?" בעצתו של הלקין שינה את דעתו ונרשם במקום זאת ללימודי דוקטורט חלופי (Doctor of Hebrew Letters) דרך הקולג'.

יחד עם זאת, משה ידע שברצונו להישאר בארץ ולא לחזור להיות "הרב דוקטור" בקהילה בארצות הברית, וכעבור שישה חודשים נמלכה דעתו והתקבלה אצלו החלטה לחיות את חייו בישראל. לטענתו, לא היה מודע לגמרי לסיבות להחלטתו, ואלה התבררו לו רק בהמשך חייו. כאשר יוליוס לוי, יושב ראש ועדת הלימודים המתקדמים של הקולג', שאל אותו אם הוא רוצה להאריך את המימון לשהותו בארץ כתלמיד דוקטורט, ענה לו – "אני אשאר בארץ כרב רפורמי". הוא הרבה לטייל בארץ, מירושלים ועד מטולה ואילת, על גבי אותו קטנוע איתו הגיע לארץ, ולדבריו "נעשה לו נס" שלא היה מעורב בתאונת דרכים נוספת. מנגד, משפחתו בארצות הברית, שהיו כהגדרתו של משה "ציונים פושרים", לא הייתה כלל מרוצה מההתפתחויות. לאחר כמעט עשור של לימודים באוניברסיטה בלוס-אנג'לס ובקולג' בסינסינטי, ציפו ממנו שיהיה רב קהילה, ירוויח כסף, ישתקע. הוא היה בן יחיד להוריו, וכמו שקורה במקרים כאלה, הם העדיפו את קרבת שאר בשרם האחרון על פני מימוש החזון הציוני בארץ ישראל. ניתנה לו אמנם בסופו של דבר ברכת הדרך, אך ללא התלהבות. אלא, שעד מהרה קיבלה החלטתו של משה להשתקע בישראל גושפנקא משמעותית.

ירידה לצורך עליה

ההחלטה לעלות ארצה כרב רפורמי, אמר משה, הייתה אז בלתי אפשרית למעשה. בארץ היו רק קהילות רפורמיות בודדות, על פי רוב של יהודים ממוצא גרמני, כאשר בהנהגתן בלט שלום בן חורין מירושלים. אף הקולג' להכשרת רבנים בירושלים טרם נבנה. בסוף שנת 1960 החליט משה לברר לגבי אפשרויות להשתקע בארץ כרב, ונסע לחיפה לפגוש את קרל אלפרט, שניסה להקים אז סניף של ארגון הסטודנטים הלל בטכניון, אך המאמצים הללו לא נשאו פרי. כמו כן, לא הייתה בארץ קהילה רפורמית שנוקדה לרב. בצר לו, החליט משה לנסוע שוב להיברו יוניון קולג', והפעם בניו-יורק, כדי לערוך התמחות נוספת לקראת עליה לארץ. "החלטתי שזאת ירידה לצורך עליה", כך טען. בארצות הברית נשא דרשות לטובת חידוש החיים הדתיים בציון. ראשית, התאהב בשפה העברית. הוא ראה בישראל מקום שכולם לומדים לחיות בו יחד, למרות הבעיות והקשיים בחיי היומיום. עם זאת, חש חוסר בצד הרוחני בתפילות בהן השתתף בארץ. אם יש לי משהו לתרום, חשב, המקום לתרום אותו הוא ישראל. היה זה עבורו אתגר אישי מהמעלה הראשונה, למרות הפיתויים של מעמד כלכלי ויציבות באמריקה.

גם ניצנים ראשונים של מודעות פוליטית ביחס למצב בישראל נבטו אצל משה באותה עת. באוניברסיטה פגש סטודנט לרפואה מדייר אל-אסד, וזה הזמינו לבקר בביתו. בעת הביקור למד על הממשל הצבאי על ערביי ארץ ישראל ועל שאירע בכפר בזמן מלחמת העצמאות. אף שידע שבזמן מלחמה אנשים נעקרו ממקומם, "הייתה לי תחושה", אמר "שאנשים אלה הועפו מן הארץ". הייתה אז לטענתו "מכת מדינה" של דמוניזציה של הערבי, וכמי שזה אתה בא יכול היה לשמוע את הדברים באוזן אחרת. לימים, כרב בישראל, יעסוק משה רבות בסוגיית ההיבטים המוסריים של היחס למגזר הערבי בישראל, והנושא יעלה שוב ושוב בכתיבתו הציבורית.

עם שובו לארצות הברית, באוגוסט 1961, ולאחר שהיה כבר רב מוסמך מטעם ההיברו יוניון קולג', חיפש תחילה משרה בקהילה או באחד מסניפי הלל בחוף המערבי. בסופו של דבר מצא משה את מקומו הזמני בקהילת "טמפל עמנואל" בבולטימור. הייתה זו קהילה חדשה יחסית, ומשה הסכים לכהן בה לשנת ניסיון. בעיתונות המקומית הוצג כמי שכיהן כרב בקהילה הרפורמית היחידה בישראל. באותן שנים התעצם בארצות הברית המאבק על זכויות האזרח ובפרט זכויות האפרו-אמריקאים באמריקה, ורבנים יהודים רבים היו מעורבים במאבקים הללו. משה היה מעורב בפעילות לקידום צדק חברתי, שכללה מפגשים בין דתיים ועמידה לצדם של כמרים פרוטסטנטיים לבנים ואפרו-אמריקאים. פעילות זו הניח את היסודות לתפיסה האקטיביזם החברתי אצלו. משה כיהן שנתיים בקהילה בבולטימור ועורר בקרב קהל המאמינים נחת רב, להוציא סוגיה אחת: באותם ימים של ערכי משפחה שמרניים באמריקה, לא מקובל היה שרב יוותר ברווקותו. כמו כן, היו שהתלוננו על כך שהוא מדבר יותר מדי על ישראל.

באוניברסיטה של בולטימור התוודע משה ללואי קפלן, מחנך יהודי בעל שיעור קומה שלימד באוניברסיטה. משה היה אז שליח נלהב של הציונות באמריקה, ונהג להרצות בכל מקום אפשרי עם שקופיות שהביא מהארץ. בסוף אחת ההרצאות קרא לו קפלן לשיחה. "פרדריך ניטשה טען פעם שהמחשבה על התאבדות עזרה להרבה אנשים להתגבר על הקושי שבחיים", אמר לו קפלן, "המחשבה על עלייה מאפשרת להרבה יהודים להישאר באמריקה". מסע חייו של קפלן היה דומה במידה מסוימת לזה של משה, אלא שהסייפא הייתה שונה. קפלן בא ללמוד באוניברסיטה העברית ב-1965, לאחר מכן חזר לארצות הברית להשלים את הדוקטורט, ונשאר שם. אחת הסיבות לכך היו נשואיו לאישה אמריקאית. "אני", אמר משה ביחס להשוואה, "הייתי מאוד זהיר לא להתחתן עם מישהי לא-ישראלית שלא תעלה ארצה". כאשר, לאחר שנת התנסות מוצלחת, חתם על חוזה לשלוש שנים כרב הקהילה בבולטימור, דאג להכניס סעיף לחוזה שיבטיח שאם וכאשר ירצה לעלות לישראל, ישוחרר לאלתר מתפקידו.

ואכן, נפתח השער לעלייה לישראל וההזדמנות נקרתה בדרכו. לאחר שפנה לאיגוד העולמי לברר לגבי האפשרות לכהן כרב בארץ, הציע לו הרב ג'יי קאופמן, ראש ועדת ישראל של האיגוד העולמי ליהדות מתקדמת, את האפשרות לכהן לשנה אחת כרבה של הקהילה בכפר שמריהו, במקומו של הרב ג'רי אונגר,

שבחר לחזור לארצות הברית ללימודי פסיכולוגיה (ולימים חזר להתגורר בישראל). מקומו של זמר כרב קהילה בישראל הובטח רק לשנה, שכן באותה העת החלו ללמוד בקולג' בארה"ב תלמידי רבנות ישראלים, והציפייה הייתה שרבנים ישראלים ימלאו עד מהרה את שורות הקהילות בארץ. שלוחת ההיברו יוניון קולג' בירושלים עמדה להיפתח בשנת 1963, ואף שהרב והארכיאולוג הנודע נלסון גליק, נשיא הקולג' שישב בסינסינטי, הבטיח תחילה שהמקום ישמש כמוזיאון לארכיאולוגיה וישרת את תלמידי הרבנות הרפורמית בארצות הברית, הרי שבתנועה הרפורמית נערכו לאפשרות שהמקום ישמש גם להכשרת רבנים מקומיים.¹ אלא שבפני עלייתו של משה ארצה הוצב מכשול נוסף, והיה זה אולי הקשה והמייסר מבין כולם. אביו שהתגורר בלוס-אנג'לס אובחן כחולה במחלת הסרטן, והרופא פסק שיש לו בין שישה חודשים לשנה לחיות. ההחלטה לעלות ארצה פירושה היה לפיכך גם פרידה כמעט ודאית מהאב החולה. הרב זמר התייסר רבות בעניין הזה, ואת המרגוע לנפשו מצא במחנה הקיץ של התנועה בג'ורג'יה (לימים מחנה קולמן), שם הוזמן לכהן בתפקיד רבני-חינוכי. במחנה ציינו במיוחד את עלייתו הקרובה ארצה, והשוו אותו למנהיגים הציונים בתנועה שעלו לישראל בימי המנדט הבריטי. האווירה הרוחנית והקרבה לטבע סייעו לו לעשות סדר במחשבותיו, והוא נמלך בדעתו לעלות בכל זאת ארצה. "עד כה גרתי בבולטימור, במרחק של כנעט שלושת אלפים מייל מאבי, וכעת אהיה במרחק ששת או שבעת אלפים מייל", אמר לעצמו. לשמחתו של משה אביו האריך בסופו של דבר לחיות עוד עשרים וארבע שנים, ואף זכה להכיר את שניים משלושת נכדיו בתל-אביב. גם בהמשך חייו, זכר זמר את יסוד החוויה הדתית הרוחנית שלו במחנות הנוער הללו, עוד בהיותו חניך, והכיר בחשיבותן לפיתוח היצירתיות הדתית. הוא הצר על כך שחלופה דומה של חוויה דתית ראשונית לא עמדה בפני בני הנוער והצעירים שגדלו בחינוך החילוני בישראל.

המפגש עם אילנה

את חייו המשותפים עם אילנה כינה משה בזיכרונותיו "התפקיד הגדול של חיי". המפגש הראשון ביניהם נערך בהמלצתה של ידידה משותפת. משה התגורר אז בנוף ים, והייתה שם חבורה של אנשים צעירים שהיו נפגשים לשירה ולריקודים. אחת המשתתפות בקבוצה יצרה את הקשר הראשוני, ומשה החל במלאכת החיזור. אילנה עבדה אז בשתי משרות, בבוקר בבית ספר תיכון בתל אביב ואחר הצהריים בהכנה לבגרות לקצינים בצה"ל, וכמעט לא נמצאה בבית. משה הגיע כמה פעמים לביתה לחפשה ללא הואיל, עד שנמלאו רחמי אביה והוא לקח את הפרטים כדי למסור לה. אילנה לא הכירה את משה אף לא בשמו, ובכל זאת תואמה פגישה, ונוצרה ההיכרות הראשונית. אילנה הייתה אז כבר מטופלת בילדה מנישואיה הראשונים, הילה בת החמש. משה אימץ בחום את הילה. בביקור הראשון שלה בנוף ים, התפעלה הילדה מהבית ומקרבת

¹ בסופו של דבר, הרב מרדכי רותם שהוסמך בשנת 1980 היה ראשון בוגרי הקולג' בירושלים שהיה יליד ישראל.

הים, ובכל זאת שאלה: "איפה אשתך?". "אין לי אישה", ענה משה, והילה מיהרה לשאול "מה, שכחת להתחתן?" והוסיפה "אולי תרצה להתחתן עם אמא שלי?" ברבות הימים, אמר על כך משה: "גיליתי שבחיים יש רגעים של מבוכה, וכדברי מסכת אבות 'לא מצאתי לגוף טוב אלא שתיקה'". עד מהרה התברר כמובן שחכמתם של ילדים אין לה שיעור.

ביוני 1965 חזר משה לארצות הברית. הוא נזקק לדבר לשם פרנסתו, אך הפרידה מאילנה הייתה קשה. "נמשיך להתכתב", אמר לה כשנפרדו בשדה התעופה בלוד, אך כבר בטיסה לקפריסין – יעד הביניים לטיסות שכר שהמשיכו לארצות הברית – מצא עצמו כותב לאילנה מכתב. בלונדון, התחנה הבאה במסעו לאמריקה, עצר משה כדי לבלות את השבת ב-West London Synagogue, אצל הרב ג'ף ניומן. לאחר סעודת שבת דשנה, משה לא מצא מנוח לנפשו ולא יכול היה להירדם. במקום זאת, ניסח מברק לאילנה. בבוקר נתן דרשה בבית הכנסת, ולאחר מכן מיהר לסוכנות דואר קטנה, ושיגר לאילנה את הטלגרמה – "בבקשה היו לאשתי ולבתי בלוס אנג'לס". אילנה המופתעת קיבלה את המברק בארץ, והחליטה לאחר לבטים לעשות מעשה ולנסוע. לא היה לה דרכון, ונדרשו לשם השגתו התרוצצויות רבות בימי אוגוסט החמים והלחים של תל אביב, אך הדברים באו על מקומם בשלום, ואילנה המריאה ללוס-אנג'לס. זמן לא רב לאחר הגעתה התחתנו השניים בבית הכנסת "טמפל איזייה" בעיר. בחופה השתתפו בני משפחתו של משה, ששמחו אמנם עם נישואיו המאוחרים אך התקשו לעכל את החלטתו לשוב בסופו של דבר לישראל. השניים שבו לישראל, ועברו להתגורר בנוף ים.

סוגיית השפה העברית היא בעלת חשיבות מכרעת בהבנת סיפור קבלתו של הרב זמר בישראל, הצלחתו לצד קשייו. משה היה גאה בכך שלמד עברית כבר מגיל צעיר: בהיותו בן שמונה או תשע שנים, למד עברית בארצות הברית, ולא רק עברית מקראית אלא גם מדוברת, אך בנוסח מיושן ובהיגוי אשכנזי. "אני חפץ ללכת לבית הכיסא", זכר משה שנהג לומר למורהו, וגם לאחר עלייתו לישראל לא הבינו במוסד את דרישתו לתקן את "דוושט המשנק". למרות חיבתו העזה לעברית, לא הצליח לער מעליו את המבטא האמריקאי, והדבר היה לו לרועץ. בחיק המשפחה שוחחו משה, אילנה והילדים רק בשפה העברית, ואף שמי ששוחח איתו נוטה היה לעתים לעבור לאנגלית כששמע את מבטאו, משה היה מתעקש להמשיך ולדבר בעברית. כך עשה גם בעת ששהה בארצות הברית והגיעו אורחים מישראל. היה זה בעיניו מאבק על מעמדה של השפה העברית בעולם היהודי. יחד עם זאת, ביחס לרבנים רפורמיים אחרים שהגיעו מארצות הברית, הוא היטיב להשתלב באווירה הישראלית. כך למשל, קשר קשרים חמים עם בקיבוץ יהל שהוקם על ידי גרעינים מעורבים ישראלים וצפון-אמריקאים, וברבות השנים פעל עם הנוער שם. זהותו הישראלית התגבשה גם במפגשו עם צה"ל. אף שבעת עלייתו היה מבוגר מכדי להתגייס לצבא, במלחמת ההתשה התנדב להרצאות בפני חיילים בקו בר-לב.

הרקע היהודי של אילנה עשוי גם כן לסייע לנו להבנת הסיפור. מצד אמה, הגיעה אילנה ממשפחה מתבוללת שהשתלבה בחברה הרוסית, ואילו אביה היה נצר למשפחה חסידית, שמרד בדת ועלה ארצה. כבר מצעירותה חיפשה אילנה, יחד עם אחותה הגדולה, מקום של ביטוי דתי. הן היו הולכות לבדן לבית הכנסת המקומי ועולות לעזרת הנשים להתפלל. אילנה למדה בתיכון תלמוד עם ישעיה תשבי וקבלה עם גרשום שלום באוניברסיטה. היא תכננה בתחילה ללמוד מדעי הדתות, אך בסופו של דבר למדה פילוסופיה וספרות. בכל זאת, הזיקה החזקה ליהדות המשיכה לקנן בה והכשירה את הקרקע לחיים המשותפים עם משה. לימים תיטול אילנה חלק בדיונים על ניסוח מצע רעיוני לתנועה הרפורמית בישראל. "בכל זאת היא הייתה קצת דתייה", אמר על כך משה. בעקבות נישואיו עם אילנה, שינה הרב משה זייגר את שם משפחתו ל"זמר". גם אם המניע העיקרי היה קרבת הצלילים והאותיות, היה בכך, בין במודע ובין שלא במודע, בחירה לשים במרכז את עניין השפה והתרבות העברית.

המפגש עם ש"י עגנון

באביב 1961, לאחר שפגש את בתו של עגנון אמונה ובתיווכה, הזדמנה למשה ההזדמנות לפגוש את ש"י עגנון, הסופר העברי הנערץ ולימים חתן פרס נובל לספרות. משה למד אז את כתבי עגנון באוניברסיטה העברית, והוא קפץ על המציאה, זאת למרות שידע מראש שיחסו של עגנון לרב רפורמי יהיה מסויג. לדבריו, למד זאת מהתיאור בספרו של עגנון, "שירה", המתארת ליהודה לייב מאגנס, רב רפורמי והנגיד הראשון של האוניברסיטה העברית. "פתאום פסקה השיחה ונשתתק האולם", כתב עגנון, "וכל האורחים נשאו עיניהם לעבר נגיד האוניברסיטה. פתח בנאום נגיד האוניברסיטה, שבבחרותו רב רפורמי היה ומחמת ציוניותו הוצרך להסתלק מן הרבנות, עדיין נשתייר בו מן ה'וויעה' (ה'אוי-וויי') של רבני הרפורמה". אותה רוח, ממשיך עגנון, "שבארץ ישראל היה מביאה לידי גיחוך, אבל קומתו והליכותיו ומידותיו הביאו אפילו את הציניקנים שבאולם לשמוע מה יאמר".²

משה עלה על ה'יוספה', ונסע לביתו של עגנון. כשהגיע לבית, קיבלה אותו רעייתו של עגנון, אסתר. היא הכניסה אותו לספריה, שם ישב עגנון, והציגה אותו כך בפני בעלה: "תכיר את כבוד הרב משה זייגר". לא היה זה דבר מבוטל כלל ועיקר, שכן באורתודוקסיה נמנעו אז (וגם היום) מלכנות רבנים רפורמיים "רב", ובמקום זאת נקטו בשם התואר האמריקאי "רביי", שהיה בעיניהם לגנאי. לאחר שיצאה מהחדר להביא לאורח שתיה חמה, שאלו עגנון ישירות "מה צריך לעשות בשביל להיות רב רפורמי?" במקום לענות ישירות, ואולי כדי להפשיר את הקרח, העדיף משה לספר לעגנון על התזה שלו על הפולמוס בין התנאים ואבות הכנסייה. והנה, דבר מופלא – כל ספר שמשה מזכיר בדבריו – ניגש עגנון לספרייתו ושולפו משם. משה

² שמואל יוסף עגנון, **שירה**, ירושלים ותל-אביב: שוקן, תשנ"ט, עמ' 105-106. עוד על מאגנס ראו: דויד ברק-גורודצקי, **ירמיהו בציון: דת ופוליטיקה בעולמו של יהודה לייב מאגנס**, הוצאת אוניברסיטת בן-גוריון: מדרשת בן-גוריון, 2018.

התרשם מכך מאוד. בהמשך סיפר עגנון למשה על הרקע שלו, ואילו משה סיפר לעגנון על סבו. בא לראיין, ויצא מרואיין, ולא הספיקו לדבר על כתבי עגנון.

כשהגיעה שעת המנחה, הזמין עגנון את משה להצטרף אליו. התפילה נערכה בצריף שליד חצרו של עגנון. עגנון שאל את משה אם הוא כהן או לוי, ומשה ענה שהוא "פשוט ישראלי" (כאן המקום לציין שהמנהג הרפורמי, מנימוקים תיאולוגיים של שוויון מעמדי, איננו כולל עליות נפרדות ולכוהנים וללויים). עגנון ניגש לגבאי, וזה הזמין את משה לעליה לתורה. משה התרשם מאישיותו "המקסימה" של עגנון, ובכל זאת, היה משהו ביחסו של עגנון שלדבריו "הרגיז" אותו. נראה היה שידידו, הרב עזרא שטריילנר הזהירו מראש שמא יעשה ממנו עגנון חוכא ואיטלולא. יתכן שהייתה זאת העובדה שבסופו של דבר בבית הכנסת לא הציגו כרב, ויתכן ששורש הדבר נעוץ באופן בו ביקש ממנו עגנון להודות שוב ושוב לגבאי, לאשתו וכיצוא בזה, שהיה בו מן ההתנשאות וההקטנה, כמבוגר המדבר אל ילד.

ב. הקמת הקהילות בארץ

כפר שמריהו (1963-1967)

עם עלייתו של משה ארצה, התמנה לרבה של קהילת "השרון" בכפר שמריהו, במקומו של הרב ג'רי אונגר. הקהילה הייתה מבוססת בעיקר על עולים מגרמניה מארצות דוברות אנגלית, ובהם יוצאי ארה"ב, אנגליה ודרום אפריקה, אך כללה גם עולים מברית המועצות. הרב זמר, שסיים זה עתה כהונה בקהילה בעלת מסורת רפורמית מבוססת בבולטימור, נאלץ עד מהרה להכיר את מציאות החיים החומרית והרוחנית של הקהילות הרפורמיות בישראל באותה עת. התפילות התקיימו בלול ישן שהוסב למעין צריף, שמצבו החזותי לא היה מלבב נפש. יתר על כן, חברי הקהילה היו מעוניינים אמנם בקבלת שבת בערב שישי, אך להפתעתו לא ראו לנכון לקיים שחרית של שבת.

אנקדוטה שזכורה הייתה למשה מימיו הראשונים בכפר שמריהו, סייעה לו להבין את המכשולים העומדים בפני קליטתה של היהדות הרפורמית בארץ וגם לעצב את זהותו הרבנית. אחת הפעולות הראשונות בהן נקט משה בכפר שמריהו הייתה הקמת קבוצת בני מצווה. בתחילת המפגשים הגיע נער אחד לצריף ששימש כבית הכנסת ושאל את הוריו – "איפה הרב?" אמו של הילד הצביעה על משה ואמרה "זהו הרב". הילד הסתכל עליו והכריז. "הוא איננו נראה כרב. הוא נראה כבן-אדם!" הלקח הראשון שלמדתי מכך, כתב משה בהמשך בזיכרונותיו, הוא שעל הרב המכובד להיות קודם כל בן אדם. הלקח השני היה עד כמה זקוקים חברי הקהילה לגישה האנושית של רבם.

הפעילות הרבנית בכפר שמריהו הכרה לרב זמר את המורכבות של החברה בישראל ואת קשיים של קהילות מסוימות מול הממסד הרבני. ביחד עם חברי הקהילה פעל זמר במעברת נוף ים, שם נחשף לסיפורה

של עדת "בני ישראל", יוצאי הודו, אשר חבריה נאבקו על ההכרה בהם כיהודים הרשאים להתחתן עם בני עדות אחרות. זמר היה שותף למאבק שנמשך שנתיים, בסופו הכריז ראש הממשלה לוי אשכול באוגוסט 1964, מעל בימת הכנסת, כי "ממשלת ישראל חוזרת ומצהירה כי היא רואה בעדת 'בני ישראל' מהודו יהודים לכל דבר, בלי שום סייג והבדל, שווים בזכויותיהם לכל שאר היהודים לכל עניין, כולל ענייני אישות... מגלה הממשלה את דעתה כי חיוני הדבר שהרבנות תתחשב בדעת הציבור ותמצא את הדרך להפיג את הטעמים לתחושת הקיפוח ולהסיר כל מניע להרגשת אפליה". הרב זמר למד ממאבק זה שניתן להשתמש בשיטות של מאבק ציבורי אותן הכיר משנות פעילותו בקידום זכויות האזרח בבולטימור כדי להשיג הישגים גם בישראל. באותה תקופה זכה זמר להיפגש עם המנהיג המייסד של מדינת ישראל, ומצא אצלו במפתיע אוזן קשבת לצרכיה של היהדות המתקדמת בארץ. ב-29 בנובמבר 1963, הגיעו הרב זמר והרב סמואלס יחדיו לבקר את דוד בן-גוריון, שהתגורר אז בצריפו בשדה בוקר. לאחר שחלפו בהצלחה על פני פולה, שהייתה שומרת הסף שדאגה למנוחתו של בעלה, נפגשו עם בן-גוריון לפגישה קצרה. הרב זמר העיד כי הפגישה הייתה מוצלחת, והוא הופתע מפתחותו של בן-גוריון ליהדות הרפורמית. בן גוריון תיאר כך את הפגישה ביומנו: "באו אצלי הרב זגר מכפר שמריהו (רב ליהדות מתקדמת) וראובן סמואלס, גם הוא רפורמי, מורה בב"ס על שם ליאו בק (בית ספר רפורמי). בכפר שמריהו יש לו בבית כנסת 5 מנינים. יש עדה מתקדמת בנצרת עלית ובירושלים. נקראים 'חוג ליהדות מתקדמת'. בחיפה יש ביי"ס יסודי עם 1000 תלמיד וביי"ס תיכון ובו 200 תלמיד. שאלתי מדוע אינם מסתערים על המון".³ קריאה זו של בן-גוריון לקידום היהדות הרפורמית בישראל שילבה בין תחושה מסוימת של קרבה רעיונית (בפרט ביחס לתפיסת האל ותורת הנביאים) לבין שיקולים פרגמטיים יותר – רצון לבלום את השפעתה הפוליטית של האורתודוקסיה ולהניח תשתית לעליה רחבה יותר של יהודי ארצות הברית.

אבל סיפורה של כפר שמריהו זכור בעקבות כך שהיא הייתה הזירה למאבק המשפטי הראשון והתקדימי של היהדות הרפורמית מול רשות מקומית. תחילתו של מאבק זה בשנה שקדמה להגעתו של הרב זמר לכפר שמריהו. בשנת 1962, לקראת חגי תשרי הקרבים ובאים, חיפשה הקהילה בראשותו של הרב אונגר מקום לערוך בו את תפילות הימים הנוראיים ושמחת תורה. מסכת הקשיים שליוותה את הניסיון הזה תחזור על עצמה בהמשך בניסיונו של הרב זמר לקיים תפילות דומות בתל-אביב. הפניות להשיג אולם במלון בכפר שמריהו, ובהמשך גם מאמצים להשכרת בית פרטי לקים התפילות נתקלו בדפוס דומה: בתחילה הסכימו המשכירים, אך בלחץ איומים של גורמים עירוניים, שאזנם הייתה כרויה לרחשי הקהילה הדתית האורתודוקסית בעיר, חזרו בהם מהנכונות הראשונית. כך למשל, הרב אונג קיים טקס בר מצווה לבנו של הסופר היהודי אמריקאי הנודע מאיר לוין כמנהג האנוסים כמעט, כאשר האירוע שנערך במלון בכפר

³ ארכיון בן-גוריון, חטיבת היומנים, יומן מלא 29.11.2963.

שמריהו הוגדר כ"מסיבה פרטית" וספר התורה הוברח פנימה בחשאי.⁴ ב-26 באוקטובר 1962 אף התפרסמה הפרשה בכתב העת "טיים", תחת הכותרת: "אורתודוקסים נגד רפורמים בישראל".⁵

בסופו של דבר החליטו הרב אונגר וחברי הקהילה לפנות לבית המשפט כדי לחייב את המועצה המקומית להעמיד לרשותם אולם. מאמציהם נשאו פרי, ובפסק דין של בית המשפט העליון שניתן בסוף דצמבר 1962, חויבה המועצה המקומית כפר שמריהו להשכיר את אולם ההתעמלות המקומי לתפילות "היהדות המתקדמת" בשמחת תורה. בתקדים נקבע שמועצה מקומית איננה יכולה להפלות קבוצה אחת על פני אחרת. בפסק הדין ציין השופט חיים כהן כי "חופש הדת והפולחן הובטח לכל אזרח בישראל עוד בהכרזה על הקמת המדינה. בעצם קיומו והבטחתו של חופש זה כרוכה סכנת הפילוג בין זרמים ותנועות דתיים שונים. אבל אין בסכנה זו כדי לגרוע מאומה מחופש הדת והפולחן, שאם לא תאמר כן, ביטלת כל תורת חופש הדת כולה". השופטים קבעו שהמועצה חרגה מסמכותה ולא קיבלו את טענותיה כי השיקולים לאי-השכרת האולם הם חברתיים ולא דתיים. השופט זיסמן שב והדגיש את חשיבות חופש הדת, והוסיף כי "פולחן אחד ותפילה אחידה היו אולי מקובלים בזמן מלחמת שלושים השנה, כאשר דגלו השליטים בכלל: למי שהשלטון, לו הדת".⁶

אחת המורשות שקיבל הרב זמר מהרב אונגר הייתה מכונית המוריס הילמן שלו, שהייתה שייכת למעשה לאיגוד העולמי. בני המשפחה זוכרים בערגה שבעת הנסיעה במכונית אפשר היה לראות דרך חור ברצפה את הכביש החולף תחת גלגלי הרכב.... בין הגורמים לעזיבתו של הרב זמר את הקהילה ראוי לציין את רצונו להגיע אל קהל רחב יותר, בעל אופי ישראלי. הוא לא רווה נחת מהפרופיל הדמוגרפי של הקהילה בכפר שמריהו, שנותרה בסופו של דבר קהילת מהגרים דוברי אנגלית ברובם. הוא נשא את עיניו לקהילה ישראלית, והיעד הטבעי, כפי שיתברר בהמשך, העיר תל-אביב.

רמת גן (1963-1965)

פעלתנותו של הרב זמר לא ידע מנוח, והוא היה נחוש להמשיך לקדם את הזהות הרפורמית בישראל. במקביל לעבודתו בקהילת השרון, פנה משה לייסד ביחד עם כמה "אנשי שורה" את קהילת "אמת וענווה" ברמת גן. פעולה זו נתקלה בהתנגדות עצומה. הפעילות ברמת גן התקיימה בתחילה על בסיס חוג בית בהנחייתו של שלמה כהן. מה שכינס את הקהילה בין היתר הייתה המוזיקה: בקהילה היה חבר בשם יהודה וור, שניגן בעוגב. כמו כן, התקיימו תפילות. באותה עת משה היה נתון תחת איום ("חרב דמשק" כהגדרתו שלו) שיהיה

⁴ נחום פונדק, "הריפורמיים בכפר-שמריהו בנו בית תפילות במו ידיהם", דבר, 19.10.1962.

⁵ "Religion: Orthodox vs. Reform in Israel", Time, 26 October, 1962.

⁶ "ביהמ"ש העליון מנמק את הצו בעניין השכרת אולם ל"יהדות המתקדמת" בכפר שמריהו, דבר, 1.1.1963.

עליו לחזור שוב לארה"ב, שכן כהונתו בכפר שמריהו הובטחה כאמור רק לשנה אחת. הוא הציע את עזרתו לאנשי הקבוצה ברמת גן, וכך הפכה "אמת וענווה" מחוג בית לקהילה של ממש, והרב זמר היה לרב שלה. אחד מחברי הקהילה, יהושוע שואג, היה עובד בעיריית רמת גן, והוא נהג לארח בביתו את מפגשי הקהילה, שלא היה לה מקום קבע. משהגיעו הדברים לאוזנו של ראש העירייה המיתולוגי של העיר, אברהם קריניצי, והימים ימי ראשית חודש ניסן, הלה הבטיח שעד חג הפסח "לא יוותר פירור של חמץ רפורמי" בעיר. האיומים נשאו פרי, והם נאלצו לוותר על השימוש ומצאו עצמם נודדים ללא בית קבע ברחבי העיר. בהמשך העיד משה שלמד מניסיון זה שיש להימנע מכינוסה של קהילה לפני שמושגת לפחות מידה סבירה של קביעות במקום ההתכנסות והתפילה, ופעל בהתאם לעקרון זה בעת ייסוד הקהילה בתל אביב. בסופו של דבר העביר משה את קהילת "אמת וענווה" לטיפולו המסור של הרב טוביה בן חורין, והחל למקד את מבטו בעיר העברית הראשונה.

תל אביב

מיד עם שובם של משה ואילנה לארץ, הם החלו לפעול לטובת הקמת קהילה רפורמית בישראל. עוד טרם החתונה, כשעוד היו זוג צעיר בשלבי ההכרות הראשונים, תכננו את המשך צעדיהם המשותפים. בתחילה עלו ספקות לגבי האפשרות להמשיך לפתח את הקהילה בכפר שמריהו, למשה ולאילנה היה ברור שגורלה של התנועה יוכרע בתל-אביב. יום אחד ישבו משה ואילנה בשדרות בן גוריון בתל אביב, שנקראו אז שדרות קרן קיימת, מול ביתו של בן גוריון בעיר העברית הראשונה, וניסחו הזמנה לכמה אנשים להיפגש בעניין מציאת מקום להקמת קהילה ליהדות מתקדמת בתל-אביב. כאשר חזרו ארצה מלוס-אנג'לס החלו קרבים ובאים ימי אלול וחגי תשרי. השניים חשו שהגיעה העת למצוא בית תפילה, אלא שכפי שהתברר עד מהרה, הייתה זו דרך רצופת מהמורות.

בתחילה פנו ל"בית ציוני אמריקה", מוסד יהודי-אמריקאי בלב תל-אביב, שם חשבו שתמצא להם אוזן קשבת. המקום נוהל באותו עת על ידי מקס נוסבאום, רב רפורמי מהוליווד שלא היה פעיל בישראל מבחינה דתית. לכאורה, מה היה יכול להיות מתאים יותר מהקמתה של קהילה רפורמית ראשונה בתל-אביב במקום זה? אלא, שהנהלת המקום השיבה פניהם ריקם. לטענתם, הואיל ובמקום התקיימו חתונות והיה זה חלק ניכר מהכנסותיו, לא יכלו לקחת את הסיכון שבאיבוד אישור הרבנות הראשית למקום. לאחר מכן פנו ל"בית האיכר", על בסיס תמיכתו של יצחק זיו, יו"ר התאחדות האיכרים, שכתב בעד בחופש הדת לאחר פרשת רמת גן וקריניצי. אלא שגם כאן עלה החשש, שמה תסיר הרבנות את הכשרות מהחלב של תנובה ומן היין של יקבי האיכרים. לא היו אז אולמות רבים בתל-אביב, ורשימת האפשרויות הלכה והתקצרה. החגים חלפו עברו בינתיים, ואולם לעריכת תפילות בתל-אביב טרם נמצא. אפילו הסוכנות היהודית סירבה

לבקשה. לבסוף, לאחר פניה לאולם "בני ברית" ברחוב קפלן בעיר, התקבלה תשובה חיובית מהפקיד האחראי על העניין. משה מיהר לשלם מכיסו את התשלום, שעמד על 75 לירות ישראליות.

בני הזוג אצו, "בגרושים האחרונים שהיו לנו" כפי שכותבת אילנה, לפרסם את דבר קיום התפילות באולם בבני ברית. התפילות הראשונות נועדו להתקיים ב-23 בינואר, 1966. לאחר כמה ימים צלצל הטלפון בביתם של משה ואילנה בנוף ים, ועל הקו היה הפקיד שאישר להם בתחילה את השימוש בעולם. "כבוד הרב", הוא אמר למשה, "יש לי בעיה". "מה הבעיה?" שאל משה, והפקיד ענה: "חשבתי שאני עושה עמך חסד, אך התברר לי שעשיתי דבר אסור ועכשיו אני עלול לאבד את מקום העבודה שלי". משה הבטיח לו שהדבר לא יקרה, ושיש לו קשרים עם הנהלת המקום. כאשר בא משה למקום, היה הפקיד חיוור כסיד ורועד כולו. "אני מתחנן אליך, קח את הכסף חזרה", ביקש ממשה, והציע לו לפנות למקומות נוספים, שכבר השיבו פניו ריקם. אלא שמשה עמד על שלו שהתפילה תתקיים במתוכנן. עד מהרה החל קרב מודעות ופרסומים בין הצדדים, כאשר הנהלת "בני ברית" מפרסמת כי התפילות לא יתקיימו והמארגנים – כי יתקיימו גם יתקיימו.

בהגיע יום האירוע, האולם היה מלא מפה לפה במתפללים, עיתונאים וסקרנים. לפי ההערכות, היו במקום כמה מאות אנשים. חזן הקהילה מכפר שמריהו, מארק דיווידסון, הסכים באופן חד פעמי להגיע. התפילה התקיימה ביום שבת, בלי ליווי מוסיקלי, אלא רק עם קולם של החזן והקהל. לאחר סיום התפילה, הודיעה משה שהמפגש הבא יתקיים "בשבוע הבא בשעה שש בתל-אביב", ושמוקם התפילה המדויק יתפרסם בבוא העת, זאת לאחר ש"בני ברית" פרסמו שהאירוע היה "חד פעמי" ולא יתקיים יותר. בתחילה הציע להם מנהל תיכון "שלווה", שהיה חבר בבני ברית, לעשות שימוש באולם הספורט של בית הספר. מצבו של האולם היה ירוד ביותר, ובכל זאת התפללו בו זמן מה, עד שאחד האנשים ממסדר קטן של "בני ברית" הצליח לשכנע את אנשי הוועד שלו להתיר להם לעשות שימוש באולם קטן אך יפה ברחוב אסתר המלכה.

התפילות נערכו במשך זמן מה במרתף של "בני ברית", בעוד הקהילה בונה לה רפרטואר מוזיקלי ומחפשת חזן. אילנה ליקטה תפילות, שירים וניגונים, ורשימה ארוכה של מועמדים לחזנות באה להתראיין בפני השניים. עד מהרה למדו בני הזוג שכלבתם מיטיבה מכולם למיין את המועמדים: כאשר הייתה משתטחת על גבה בשעת הזמרה, אות היה הדבר כי המועמד איננו עומד בסף הנדרש. בין המועמדים הרבים שפנו לא נמצא מתאים, שיוכל לעצב קו מוזיקלי וליתורגי ייחודי, שישלב בין מסורות רפורמיות אמריקאיות לתרבות עברית. לבסוף, החליטו השניים להכשיר חזן. מרדכי בן-שחר, אחד ממשתתפי חוג התנ"ך שנערך בביתו של משה, היה בעל קול יפה במיוחד ונמצא ראוי למשימה. ביחד פנו אילנה ומרדכי לשלמה רביץ, מורה המורים של החזנים בישראל, שהקים ביחד עם ביאליק את המניין ב"אוהל שם" בימי ראשיתה של תל-אביב, וגם חיבר ספרים על חזנות. להפתעתם הסכים הלה שאילנה כאישה והחזן המתלמד יבואו אליו והוא ילמדם נוסחאות של תפילה. כך, בשילוב המוזיקה של זולצ ולבנדובסקי שאפינה את הקהילות

הרפורמיות שמוצאן בגרמניה, יחד עם ניגונים אמריקאים וגם ישראלים, קם לו הרכב מוסיקלי שהתבסס על מקהלה של נשים וגברים, ששרו בארבעה קולות, בניצוחה של אילנה. בימים הנוראים של שנת 1967 כבר היה הרכב מוזיקלי מלא, שליווה את התפילה בשירה ובהדרת קודש.

ייחודה של קהילת קדם היה בחדשנות שבשילוב בין תכנים רפורמיים לבין התרבות הישראלים. הייתה זו קרוב לוודאי הקהילה הראשונה בישראל ששילבה שירים עבריים בתפילה של ערב שבת, תחת הכותרת "שירו לה' שיר חדש". קהילת קדם היא גם זו שערכה את "תיקון ליל שבועות" הראשון בארץ, בשנת ***⁷, ואף ניסתה להנהיג מנהג של תיקון ליל שביעי של פסח. בין חברי הקהילה הראשונים נמנו דמויות בולטות רבות בעיר תל אביב, ובהם למשל השחקנים מרים זהר והפרסומאי אריה גולומב. זה האחרון הוא שהציע שהקהילה תיקרא קהילת "קדם" – שם המסמל שילוב של ישן עם חדש, של ימי קדם ושל קדמה, ובה בעת גם מהווה את ראשי התיבות "קהילה דתית מתקדמת". בקהילה נערך מדי שבוע חוג בני מצווה (בימי א'), חוגים ללימוד התנ"ך והתלמוד (בימים ב' וד' בהתאמה), תפילות כל ערב שבת, וטקסי בר מצווה בשבת בבוקר. כמו כן נערכו סימפוזיונים ציבוריים שמשכו קהל רב, שבין הדוברים הבולטים בהם אפשר לציין את ישעיהו לייבוויץ' ומשה שרת, וכן חוג נוער. על הבוגרים הבולטים של חוג הנוער בבית הכנסת נמנה הרב אורי רגב, לימים מהרבנים הבולטים בתנועה הרפורמית בישראל. ככלל, עבודתו של הרב בקהילה מעולם לא נשלמה. כפי שמעידה אשתו אילנה, בכל עשרים וחמש שנות כהונתו בקהילה (1966-1990) הרב זמר מעולם לא יצא לחופש, ותמיד היה זמין לענייני הקהילה. כל ההכנסות מחתונות ובר מצוות נתרמו לקופת בית הכנסת והקהילה.⁷

ראוי לציין, שבנוסף לקהילות שיוצגו להלן היה הרב זמר מעורב בפעילותן של שתי קהילות רפורמיות נוספות בישראל. משה וידידו הרב סמואלס שפעל מחיפה נהגו להגיע לסירוגין לנהל את תפילות השבת של הקהילה בנצרת עלית, והנסיעות הממושכות לבלות את השבת בעיר הצפונית זכורות היטב לבני המשפחה. כמו כן, סייע הרב זמר להקמת הקהילה הרפורמית בנתניה. פעולות אלה מראות כולן עד כמה מרכזית הייתה בעיניו של משה מעמדה של הקהילה כמרכז של חיים יהודיים רפורמיים בישראל, ועד כמה היה מחויב לעניין זה. נקודה זו ראויה להדגשה בפרט כי לא הייתה מובנת מאליה. באותה התקיימו בארץ קהילות רפורמיות בודדות, שאפשר היה למנות את מספרן על אצבעות כף יד אחת. קהילות אלה, של יוצאי גרמניה ברובם, נתנו מענה לצרכי השעה של חבריהם אך לא חיפשו בהכרח להרחיב את השפעתן ברמה הארצית. הנטייה שרווחה גם בשנות החמישים של המאה העשרים הייתה לנסות להרחיב את הפעילות דרך חוגי לימוד, אך לא בהכרח

⁷ להרחבה על מיסודה של קהילת קדם ושנות פעילותה ניתן לעיין במאמרה של עינת ליבל-הס בקובץ זה.

קהילות.⁸ הגעתו של הרב זמר סימלה את תחילתו של פרק "הקהלת הקהילות" בתנועה הרפורמית בישראל, ומעורבותו בהקמתן של לא פחות מחמש קהילות שונות מעידה על כך. בתוך כך ראוייה כמובן לציון מיוחד היוזמה להקהיל קהילה דווקא בתל-אביב, מעוז התרבות הישראלית. עמדה מרחיקת ראות זו של זמר, שראה כיצד הצבת קהילה רפורמית בעיר העברית הראשונה עשויה לחולל שינוי משמעותי בשאלת הלגיטימיות של ההצעה הדתית הרפורמית לכל הפחות בחברה החילונית והליברלית בישראל, נושאת פירות לתנועה הרפורמית בישראל גם כיום.

ג. מאבקים ציבוריים

בראשית שנות ה-70 החל משה לפרסם באופן קבוע טור בעיתון הארץ, אך בעת הצורך ידע לפנות גם לעיתונים וכתבי עת נוספים. מטרת כתיבתו של משה הייתה לעסוק ב"מקורות ההלכתיים והמוסריים המונחים ביסוד הקונפליקטים הציבוריים". כתיבה זו נפרשה על פני כמעט שלושים שנה, וכללה עשרות רבות של טורי עיתונות, שכרכו בין האידיאולוגיה היהודית הליברלית לבין ענייני השעה. המאבקים הללו לימדו את משה רבות על כוחה של העיתונות. הפניה של משה אל הכתיבה הציבורית הייתה פועל יוצא של ההבנה לגבי הצורך לחולל שינוי תודעתי וחינוכי עמוק בחברה הישראלית על יד הגעה לציבור הרחב. המסר העיקרי שמשה היה מסר של הומניזם דתי. רצונו היה להראות לציבור שהיהדות איננה "הדבר הזה שנחטף על ידי האורתודוקסיה", אלא יש ביסודה תפיסה מוסרית. "מתוך פעילויות אלה ואחרות", כתב משה, "למדתי כי כל בניה ומאבק לזכויות ולצדק חברתי חייבים להיות מושתתים על תפיסה אידיאולוגית עקרונית אותה אפשר להסביר לציבור על מנת לשכנעו".

התפילה שלא הייתה

לאחר מלחמת ששת הימים, שררה בארץ ובתפוצות אווירה של אופוריה ביחס למדינת ישראל. בין היתר היו אלה שנות השיא של העלייה היהודית אמריקאית לישראל, ובתקופה זו הונחו היסודות הראשוניים להקמת הגרעינים הרפורמיים שיעלו בסופו של דבר ארצה לייסד את הקיבוצים יהל ולוטן בדרום הארץ, והר חלוץ בצפונה. ארגונים רבים בתפוצות, ובהם למשל איגודי רופאים יהודיים, ביקשו לקיים כנסים ופעילות בישראל, ומשרד התיירות הקים חברה מיוחדת לשם כך בשם "כנס". על הרקע הזה, פנה משה אל "האיגוד העולמי ליהדות מתקדמת" והציע לערוך את הועידה השנתית של האיגוד, לראשונה, בירושלים. ההצעה

⁸ כך למשל במפגש שנערך בין דוד בן-גוריון לבין הרב *** ואחרים בתאריך ***, הם שיתפו אותו במחשבות על הקמת חוגים ללימודי היהדות. תגובתו המפתיעה הייתה: ***. ארכיון בן-גוריון, ***

נבחנה ובסופו של דבר התקבלה בחיוב, הרב זמר מונה ליושב ראש הוועדה המארגנת, ותכנון הוועדה בירושלים יצא לדרך.

תכנון הוועדה נתקל בקשיים לוגיסטיים רבים. יש לזכור שבאותה עת לא הייתה כל תשתית ארגונית ליהדות הרפורמית בישראל, אלא רק אוסף של קהילות מבודדות שהקשרים ביניהם היו רופפים. משה נעזר בחברת הכנסים "כנס" שהוקמה כאמור על ידי הממשלה, ועדיין מצאו עצמם הוא ואילנה יושבים לשולחן המטבח בביתם ומדביקים בולים למעטפות. אך הקושי המרכזי שהתעורר היה מהותי יותר. ראשי האיגוד העולמי ביקשו, "בתמימותם" כפי שמציין זמר, לערוך תפילה על יד הכותל המערבי. הרב זמר צפה שפניה זו עלולה לעורר התנגדות, ובכל זאת השיב לאיגוד שינסה לארגן את הדבר. בהמשך לכך, פנה אל לוי אשכול, שהיה אז ראש הממשלה, ותואמה פגישה ביניהם.

בהתכתבות שנערכה בהמשך ניתן היתר עקרוני לקיום התפילה, אך הובהר לרב זמר שיהיה צורך להפעיל את המשטרה ומשמר הגבול לחצות בין הנצים. המתח סביב הסוגיה היה כבד מנשוא, ובאיגוד העולמי התלבטו כמעט עד הרגע האחרון האם לקיים את התפילה בכותל אם לאו. כאשר הדברים החלו להתפרס בעיתונות, התעורר דיון ציבורי סוער, ולעתים אף אלים. גורמים דתיים איימו למנוע את קיום התפילה על ידי הצפת רחבת התפילה בבחורי ישיבות שכולם יתפללו יחד בקול באותה עת. על קירות מרתף הקהילה הופיעה כתובת נאצה, בה נכתב "הרב זיגר: תחזור לאמריקה" לצד סמל של צלב נוצרי, ובאמצע הלילה התקבלו שיחות איומים טלפוניות בבית המשפחה. בסופו של דבר החליט האיגוד העולמי לסגת מהכוונה לקיים את התפילה ברחבת הכותל, תוך שהוא מנמק את החלטתו ברצון לשמור על שלומה של ירושלים ועל שלום בית בעם היהודי, על בסיס הפסוק מתהילים קכ"ב, "שאלו שלום ירושלם שליו אהביך יהי שלום בחילך שלוח בארמנותיך". לטענתו של זמר, ההחלטה שיקפה גם את המדיניות שהייתה נפוצה באותה עת בתנועה הרפורמית וביהדות האמריקאית בכללותה, לפיה "לא מתערבים במדיניות הפנימית של מדינה אחרת". לימים הביע הרב זמר ספקות לגבי נכונותה של ההחלטה שהתקבלה, והצר על כך שהדברים נגמרו ב"קול תרועה דקה". "אם היינו מנצלים את ההזדמנות ההיא", שאל נוכח הקשיים שהתפתחות בהמשך לגבי האפשרות לתפילה ליברלית בכותל, "מה היה המצב היום?".

פרשת הלן זיידמן

ד"ר הלן זיידמן, גנטיקאית במקצועה ונוצרית בלידתה, עלתה לישראל מארצות הברית בשנת 1964 עם בתה הפעוטה, ועברה להתגורר בקיבוץ נחל עוז. לצורך קליטתה בקיבוץ היא נדרשה להירשם כיהודייה במשרד הפנים, אלא שמאמציה להשלים את תהליך הגיור האורתודוקסי לא צלחו, שכן אף שלמדה היטב את החומר הקשור למסורת הדתית היהודית, לא השתכנע בית הדין הרבני שבכוונתה לשמור תורה ומצוות. בינתיים נישאה הלן ליהודי כהן ונכנסה להריון. היא ביקשה לשנות את סעיף הלאום שלה ל"יהודי" כדי שתוכל

להתחתן וגם להבטיח את רישום ילדיה כיהודים, אך נדחתה בלך ושוב. בצר לה, ועל בסיס היכרותה עם היהדות הליברלית בארה"ב, פנתה לגיור רפורמי ויצרה קשר עם הרב זמר. זאת אף שידוע היה לה שלא יתאפשר רישומה כיהודייה במשרד הפנים על בסיס הגיור הרפורמי. לימודיה התקיימו לסירוגין בבית הקהילה ברחוב אבן גבירול ובביתה בקיבוץ, כאשר הייתה מתקשרת משם לרב זמר לשיחות הדרכה וייעוץ. לאור שקדנותה ולאחר שאמר לה שהיא מוכנה להערכתו לעמוד במבחן הגיור, החל יישום התהליך.

מקרי הגיור הרפורמיים בארץ עד אז היו ספורים מאוד, ולא היה בית דין רבני קבוע של רבנים מתקדמים בישראל. הרב זמר גייס לשם כך הרכב מיוחד של שלושה רבנים, כשאליו מצטרפים הרב טוביה בן-חורין, ממייסדי היהדות הרפורמית בישראל, והרב ד"ר בצלאל וקסלר, שעלה ארצה מברזיל. בתעודת הגיור שפרסם בית הדין ב-16 באוקטובר 1967, כתב בית הדין כי "מאחר ואנו משוכנעים מרצונה הכן להסתפח לעם ישראל, ומאחר שהוכיחה את ידיעותיה בתורת ישראל ובדיני המסורת היהודית לשביעות רצוננו, ומאחר שקיימה כל הדרישות לגיור בהתאם לדת ישראל, החלטנו על דעת שלושה רבנים לקבל אותה כגיורת צדק, ולהכריז עליה כעל יהודייה לכל דבר, ויקרא שמה בישראל רבקה בת אברהם אבינו לכל דבר שבקדושה". בתעודת הגיור נכללה גם הכרה בילדיה הקטנים, רות בת החמש ויהודה שנולד כמה שבועות קודם לכן, כיהודים לכל דבר ועניין. לאחר מכן, פנתה לבג"ץ כדי שיכיר בגיור שלה ויאפשר את רישומה ואת רישומם של ילדיה כיהודים בסעיף הלאום.

בעקבות כך, קרא שר הדתות דאז, זרח ורהפטיג מהמפד"ל את הרב זמר למשרדו. תחילה טען בפני הרב זמר שהוא מבין שהוא מגייר ומחתן, והדבר אסור מבחינת החוק ואף מהווה עבירה פלילית, והוא עלול למצוא עצמו מאחורי סורג ובריח. בתגובה הניף הרב זמר את ידיו והציע לשר לאסור אותו. לאחר מכן שינה השר את האסטרטגיה והציע לרב זמר הצעה אחרת. "למה לכם לדפוק את הראש בקיר?", אמר לרב זמר, "תכריזו על עצמכם כעדה נפרדת". לטענתו, כך יוכלו לקבל את מלוא הזכויות, כמו למשל הקהילה הדרוזית. משה סירב בנימוס להצעה. לאחר הפגישה גברו הלחצים שהופעלו על הדין לסיים את הסוגיה. גולדה מאיר, שתמונה תוך זמן לא רב לראש הממשלה אך באותה עת לא החזיקה בתפקיד רשמי, פנתה למזכ"ל תנועת העבודה שיפעיל לחץ על הקיבוץ לפתור את הבעיה, שהחלה לאיים על שלמות הקואליציה בשל איומי המפלגות הדתיות. הלחץ העצום, בוודאי בסביבה קטנה וסגורה כקיבוץ, פעל את פעולתו, ואף שבתחילה אמרה שצו מצפונה הוא שלא תתגייר שוב כי "יהודי לא יכול להתגייר", נכנעה לבסוף הדין לסיים את המסלול. התנגדותם של הרבנים שדחו בתחילה את גיורו, שלח הרב שלמה גורן, שהיה אז הרב הצבאי הראשי, רכב ונהג מהקריה בתל-אביב אל הקיבוץ כדי לאסוף את הדין, וגייס אותה בגיור בזק באמצעות בית דין שכינס ללא התראה מוקדמת.

בתגובה לכך, פנה הרב זמר לפרסם מאמר בעיתונות כדי לתאר את הפרשה. המאמר נשלח בתחילה לעיתונות היומית אך לאחר שפרסומו שם התעכב (לטענת משה – בגלל חוסר הרצון לפגוע בדמותו של הרב

גורן, שהפך למעין גיבור לאומי לאחר הגעתו לכותל המשוחרר במהלך המלחמה), התפרסם בכתב העת המחקרי-למחצה "פתחים", בחודש אלול תש"ל (1970). במאמר, שנשא את הכותרת "הרב גורן מגייר גיור רפורמי", טען זמר בין היתר כי בכך שגייר את זיידמן גיור בזק, הכיר למעשה הרב גורן דה-פקטו בגיור הרפורמי. בית דין הרפורמי, המשיך, מעולם לא היה מגייר גר שעות ספורות אחרי הפגישה הראשונה עמו. ברוח הדברים הנאמרים לאגריפס במשנה במסכת סוטה, כתב זמר כי "בעניין הגיור שלפנינו מותר לרבנים המתקדמים לומר לרב גורן: אחינו אתה!"! כאשר התמודד הרב גורן לתפקיד הרב הראשי לישראל (ומונה לתפקיד זה ב-1972), חוגים חרדים בויזניץ' ניגחו אותו על ידי הפצת העתק של המאמר. בתוכנית שנועדה להיות משודרת בגלי צה"ל בנושא דת ומדינה, בהנחייתו של דן פטיר, הוזמנו הרב גורן והרב זמר זה לצד זה. הרב גורן הגיע לאולפן, אך לאחר שנודע לו הרכב המשתתפים הודיע כי "רבתי, אין דו-שיח! אני לא מופיע עם אנשים חריגים". ביוני 1970 בית הדין הרבני הגדול בירושלים הפך את הקערה על פיה, וביטל את גיורה של זיידמן.

לשאלת ההשתייכות לעם היהודי בישראל

באוקטובר 1966 נמנעה בבית כנסת בקרית גת עלייתו לתורה של נער הבר-מצווה יוסף אלידורט, בן למשפחה של עולים חדשים מארגנטינה, בשל כך שכמה מקרובי משפחתו שהוזמנו לאירוע נסעו ברכב עד קרבת בית הכנסת וחיללו בכך את השבת. בתגובה, הזמין הרב זמר את הנער לערוך את בר המצווה בבית הכנסת של קהילת קדם ברחוב אסתר המלכה בתל-אביב. "המקרה העצוב שאירע לנער ולהוריו", אמר זמר במהלך הטקס דברים שהתפרסמו גם בעיתון מעריב, "עולים חדשים מארגנטינה שבאו בתקווה להיות יהודים שלמים ונאמנים בישראל – מוכיח שכיום דרושים ליהדות יותר מתמיד דרכי נועם". באותה שנה נוצר ככל הנראה תקדים נוסף, כאשר בבית הכנסת נחוגה לראשונה בת מצווה לנערה ורדית קרמר, שעלתה לתורה וקראה את ההפטרה בטעמי המקרא. אירוע זה עורר גם כן עניין ציבורי וזכה לאזכורים בעיתונות, בליווי תמונות מהטקס.

בשנת 1984 סערה הארץ סביב פרשת קבורתה של תרזה אנגלביץ, ילידת רומניה שנישאה ליהודי ומעולם לא התגיירה. שנתיים קודם לכן נפטרה אנגלביץ ונקברה בבית העלמין היהודי החדש בשכונת גורדון בראשון לציון, עיר מגוריה. כמה חודשים לאחר מכן קראה המועצה הדתית המקומית להעברת גופתה לחלקה המיועדת לקבורה של מי שיהדותם מוטלת בספק, בטענה שהמשפחה הסתירה את העובדה שהמנוחה לא הייתה יהודייה. המשפחה התנגדה ואף עתרה לבג"ץ שהוציא צו ביניים שאסר את העברת הגופה על לקבלת הכרעה בנידון. במרץ 1984 גילו ילדים משחקים שלד אדם בבית הקברות המוסלמי ברמלה, ולאחר בדיקה התברר שאלו עצמותיה של תרזה אנגלביץ', שהוצאו מקברה והונחו במקום ללא קבורה.

הפרשה עוררה פולמוס ציבורי נרחב, מבצעי המעשה הועמדו לדין והורשעו. לאחר מכן נעשה ניסיון נוסף להעביר את הגופה מחוץ לבית הקברות, אך הוא נחסם בידי מנכ"ל משרד הבריאות דן מיכאלי.

במאמר שפרסם במרץ 1984 בעיתון "הארץ" ובמאמר המשך ביולי באותה במה, תקף הרב זמר את השיקולים ההלכתיים בפסיקתם של רבניה הראשיים של ראשון לציון. היה זה דפוס מרכזי בפעילות הציבורית של זמר – הצבת חלופה לזהות היהודית האורתודוקסית בישראל על בסיס דיון הלכתי מנומק, החושף את הפוטנציאל הטמון בהלכה לפרשנות מוסרית והומנית. בניתוח ההלכתי שהציב הדגיש זמר את העיקרון ההלכתי של "מפני דרכי שלום" והביא תקדימים לכך למקרים בהם נפסק שאסור להעביר את הגופה, כמו למשל בפסיקתו של הרב אליעזר דויטש מהונגריה, לפיה בדומה לדין העוסק בקבורת רשע אצל צדיק, שאם כבר נקבעה עובדה ונקבר האדם אין לפנותו מקברו, "וכמו כן בגוי אצל ישראל, בדיעבד אין מחייב בעל כל פנים לפנותו". יותר מכך, כפי שהציג זמר, אף הרמב"ם פסק כי "אפילו הגוים, ציוו חכמים לבקר חוליהם ולקבור מתיהם עם מתי ישראל ולפרנס ענייהם ככל עניי ישראל מפני דרכים שלום".

מקרה נוסף בו היה מעורב הרב זמר שזכה לתהודה ציבורית נגע לסוגיות הממזרות. ביוני 1992, צעיר מדרום הארץ הוכרז ערב נישואיו כממזר וכמעוכב נישואין, וזאת לאחר שכבר נשלחו ההזמנות לחתונה. לאחר שנתקלו בסירוב אצל רבנים אחרים שפנו אליהם, הסכים הרב זמר לחתן את הזוג, אף שבחופה לא הוזכר דבר היותו רב רפורמי. בידיעה שהתפרסה בעיתונות הבהיר הרב זמר שלאחר בדיקה מעמיקה של בית דין בו חברו אליו שני רבנים מהתנועה הקונסרבטיבית, התברר כי החתן איננו ממזר ובשורש העניין נמצאת עלילה שהעליל אדם כלשהו נגד האם, ואף שאדם זה חזר בינתיים מטענותיו, שמה של האשה נותר רשום ברשימות השחורות של הרבנות. כך שבמקרה זה, לפחות כלפי השיח הציבורי בישראל, לא עשה הרב זמר שימוש במנגנון הלכתי כדי לאפשר את הנישואים אלא התבסס על חקירה עובדתית.

בהמשך לעיסוקו בשאלת ההתקבלות של קבוצות יהודיות מודרות בישראל, שהחל כאמור במפגשו עם קהילת "בני ישראל" בכפר שמריהו בשנות השישים, נזדמנה לרב זמר הזדמנות נוספת להתייחס לעניין זה בהקשר הציבורי – היא פרשת מעמדם של קהילת "ביתא ישראל" מאתיופיה. בעיסוקו בסוגיה זו בלטו כובד הראש שבהתייחסותו לסוגיה ההלכתית הנוגעת למעמדם של בני הקהילה, לצד הרצון למצוא פתרון התואם את צו המוסר ההומניסטי. ב-23 בינואר 1985 פרסם הרב זמר מאמר בעיתון הארץ שכותרתו "החייבים עולי חבש להתגייר?" עיקרו של מאמר זה הייתה סקירה היסטורית של היחס האמביוולנטי של רבנים למעמדה של קהילה זו לאורך הדורות. במאמר מובאים בין היתר דבריהם של הרב דוד אבן-זמרא בן המאה החמש עשרה ממצרים והרב עזריאל הילדסהיימר מהונגריה של המאה התשע עשרה, שהכירו את הקהילה ונדרשו לעניינה. בהמשך מובאים דברים של הרב קוק, הרב הרצוג, הרב שלוש והרב עובדיה (זה האחרון ראה ביהודי אתיופיה "יהודים גמורים" ובכל זאת דרש, לפחות באותה עת, גיור מלא). הרב זמר מייחס במאמר חשיבות רבה לשאלה ההלכתית העולה מן ההיסטוריה של הקהילה, שכן העובדה שלא הייתה

בידיהם מסורת של משנה ותלמוד עוררה קשיים רבים בסוגיות של קידושין וממזרות. במאמר הוא מלין בעיקר על כך שהרבנות הראשית לא פרסמה את נימוקי הכרעתה נגד קבלתם של "ביתא ישראל" ולכן אין הוא יכול לתת להם מענה בדיון פנים הלכתי. כמו כן הוא מצר על הפוליטיזציה לטענתו של הסוגיה, שהפכה את קהילת "ביתא ישראל" לכלי שרת במשחק פוליטי פנים-רבני. בסופו של דבר, גובר אצל זמר השיקול המוסרי והפרגמטי על הלבטים ההלכתיים. במאמר מאוחר יותר שהתפרסם באותו בימה ב-6 לאוגוסט 1985 מביע הרב זמר עמדה עקרונית יותר, הקוראת להכשרת כל עדה הנאמנה לעם ישראל ולמסורת ישראל. מאמר זה, כמו המאמר הקודם, רצוף התקפות על הרבנות הראשית בפרט בשל נטייתה להחמיר שלא לצורך, ולדרוש במקרה זה "גיור לחומרא". הממד הפרגמטי בא לידי ביטוי היטב בדבריו של הרב זמר בספרו "הלכה שפויה" בסיום השער העוסק בגיור בו משובצת גם פרשה זו. וכך הוא כותב: "בדיונו על גיור בלט פן נוסף של ההלכה השפויה: פעולת הגומלין הדינמית בין דיני התורה ובין דרישות החיים".⁹

במרחב הפוליטי ובשאלת הסכסוך

הרב זמר לא נמנע גם מלהביע את דעתו בשאלות שאינן נוגעות לסוגיות של דת ומדינה, אלא לספירה הפוליטית הרחבה יותר. כך התייחס למשל לנושאים כמו שאלת הלגיטימיות של פיצוץ בתי מחבלים, הטבח בסברא ושתילא, האינתיפאדה והדילמות שהיא מציבה, עליית תנועת "כך" של הרב כהנא וכדומה. כפי שראינו שמאפיין את כתיבתו הציבורית, שאלות אלו זכו אצלו להתייחסות המשלבת בין הממד ההלכתי לשיקול העל המוסרי – במקרה זה תחת הכותרת של היחס אל הנוכרי במסורת ישראל ובהלכה.

כך למשל יחסו סוגיית איטום והריסת בתי משפחות מחבלים, שעוררה דיון ציבורי לאחר שבשנת 1984 נאטם בשכונת אבו-טור בירושלים ביתו של אב משפחה ששני בניו היו חשודים כמחבלים. מנקודת מבט הלכתית, הרב זמר מעלה בייחסו לסוגיה שני היבטים עיקריים. הראשון הוא המעמד של גר-תושב המוקנה לטענתו לערבים הגרים בארץ-ישראל. פועל יוצא של מעמד זה הוא איסור להפלות אותם בדיון, כפי שפוסק למשל גם הרמב"ם בהלכות מלכים. אם כך, קובע זמר, "יישום הלכה זו לימינו פירושו שאין לפוצץ את בתיהם של חשודים ערבים כל עוד בטרור כל עוד הממשל הצבאי איננו מפוצץ את בתיהם של יהודים החשודים ברצח ובמעשי טרור".¹⁰ ההיבט השני הוא שאלת העונש הקולקטיבי. על בסיס הדיון במסכת ברכות בתלמוד הבבלי בסתירה בין הפסוק "ובנים לא יומתו על אבות" (דברים, כד, טז) לבין הפסוק "פוקד עון אבות על בנים" (שמות, לד, ז), קובע הרב זמר שאין להעניש את קרוביהם של חשודים אם הם עצמם אינם שותפים לפשע.

⁹ זמר, הלכה שפויה, עמ' 142.

¹⁰ שם, עמ' 156.

עמדתו של הרב זמר התייחסה גם לסוגיות פוליטיות מפורשות. גם כאן, הוא נטה לעתים להישען דווקא על פוסקים אורתודוקסיים ולראות בהם פתח לדיון ציבורי אפשרי. מנקודת מבט של פובליציזם רפורמי בישראל, היה זה מהלך מתוחכם וקרוב לוודאי מכוון, שנועד מחד להראות את ההמשכיות של הרפורמה ביחס לזהות היהודית ולשפת השיח ההלכתית שלו, ומאידך את ייחודיותה. למשל, ביחס לסוגיית "שטחים תמורת שלום" (כפי שהיה נהוג להגדירה באותה עת), הרב זמר מתייחס תחילה לפסיקתו של הרב עובדיה בעניין זה, הנותנת משקל רב לערך השלום ולסוגיות פיקוח נפש הנובעות מהעדרו. תשובתו של הרב עובדיה, טוען זמר, "משלבת בזהירות עמדה הלכתית ומוסרית עם גישה מעשית והבנה של ריאלי-פוליטיקה". בהמשך אותו מאמר הוא נשען אף על הראייה קוק, ועל פרשנותו את מושג הגבורה של ישראל כ"גבורה שבעיקרה היא קשורה בכיבוש שהאדם כובש את עצמו". בתוך כך, ידע הרב זמר גם להיות קשוב לרחשי הלב של הציבור ולאווירה הציבורית בכללותה, בבחינת "בתוך עמו הוא חי". אותה גבורה אחרת שהוא מביא מדברי הרב קוק מצטרפת אצלו לאמירה על כך שישראל השכילה כבר להקים את אחד הצבאות המעולים בעולם, ולהוכיח את גבורתה בשדה הקרב.¹¹

יחד עם זאת, התמודד הרב זמר גם עם שאלת העומק של הסכסוך היהודי-ערבי ומשמעותו. בעקבות האינתיפאדה כתב כי המשבר הוא יותר מאשר התנגשות אלימה, אלא נוגע לשאלת היותנו כוח כובש, מעמד שלא הורגלנו לו בהיסטוריה, והמשמעות המוסריות הנובעות ממעמד זה. הוא איננו מתעלם מהחובה של מדינת ישראל להגן על אזרחיה ולנקוט צעדים של הגנה עצמית בעת איום, אך בדומה להוגים מודרניים אחרים (ובהם למשל בובר), הוא מצביע על מרכזיות המוסר בברית בין האלוהים לעם. לטענתו של משה, הברית בין אלוהים לעם ישראל, שהתגשמותה ההיסטורית היא מדינת ישראל, "מותנית בתנאי, שעם ישראל ישמור על המצוות המוסריות", שכן משה והנביאים חזרו והזהירו את אבות האומה שאם לא יקיימו את המחויבות הזאת, גורלם יהיה כגורל הפסוק "ואבדתם במהרה מעל הארץ הטובה אשר ה' נותן לכם" (דברים, יא, יז). לאור זאת הוא מעמיד במרכז יחסו לבעיה הפוליטית את שאלת אחריותה המוסרית של ישראל לאוכלוסייה הערבית החיה תחת שלטונה.¹²

אחריות זו אצל זמר איננה מסיימת בגבולות הארץ או בגבולות האחריות הישירה. כך למשל ביחס לטבח בסברא ושתיאל ב-1982, במהלכו נרצחו מאות תושבים מוסלמים במחנות הפליטים הללו בידי מליציות נוצריות. אף שחיילי צה"ל לא היו מעורבים ישירות בטבח, הרב זמר העלה שלוש סוגיות עיקריות הדורשות בחינה הלכתית ומוסרית, והן שאלת היחס אל הגויים, אחריות המנהיגים לאסון והחובה לחקור. נקודת המוצא הדתית שלו לאסון היא התפיסה שכל בני האדם נבראו בצלם האלוהים (בראשית ה,א), ופרשנותו של בן-עזאי לפיה זהו הכלל הגדול ביותר בתורה (ירושלמי, נדרים, פ"ט). בהמשך לדבריהם

¹¹ שם, עמ' 162-163.

¹² שם, עמ' 159-160.

ולטענות של פרשנים נוספים שהוא מביא, קובע זמר ש"בסיכומו של דבר, מסורת ישראל מחייבת אותנו לראות במי שאינם יהודים אחים, שהרי בני אותו בורא אנו". אפשר לראות בדברים אלה של זמר גם את משקעי המאבקים שניהל בארצות הברית בסוגיית זכויות האזרח. "לא נוכל אפוא", מסכם זמר, "להתחמק מן העובדה שהרצח המתועב הוא בעייתנו המוסרית והדתית בתור יהודים". בהלכה מוצא זמר התייחסות דווקא לשאלת האחריות של המנהיגים, על בסיס דיון בסוגיית עגלה ערופה. בלב הסוגיה נמצאת ההתייחסות למקרה של מת שנרצח בשטח פתוח בין ערי ישראל, ומנהיגי העם מצהירים כי "לא ידינו שפכו את הדם ועינינו לא ראו" (דברים, כא, ז). המשנה במסכת סוטה ובהמשך בעל "תורה תמימה" מתייחסים לאחריות העלולה ליפול על המנהיגים אם לא דאגו לנרצח למזון ולליווי שיאפשרו לו לעמוד בפני תוקפים שעשויים לארוב לו בדרך. מכך הוא גוזר שעל מנהיגי ישראל להטיב לתחקר את מעשיהם ולשאול לאחריותם שלהם במקרה זה.¹³

הרב זמר התייחס בכתובתו הפובליציסטית לאופן בו נעשה שימוש בתורת ישראל כדי להצדיק מעשי פשע במסגרת הסכסוך, ויצא חוצץ נגד המבצעים, תומכיהם וטענותיהם. ב-3 במרץ 1994, לאחר הטבח שביצע ברוך גולדשטיין במתפללים מוסלמים במערת המכפלה, פרסם זמר מאמר בעיתון הארץ שכותרתו "אבות רבים לטבח". במאמר מדגיש זמר שהטבח נשען לא רק על הגותו של הרב כהנא, המסלפת ומוציאה מהקשרם מקורות יהודיים, אלא שיש בדבר ימי מדינת ישראל שלשלת ארוכה יותר של פסיקות ואמירות המניחות תשתית למעשים. הוא מביא למשל את האופן בו הרב שאול אריאלי, מי שהיה בזמן כתיבת הדברים חבר מועצת הרבנות הראשית, הצדיק הרג ילדים בפעולת קיביה ב-1953 בטענה שהילדים נענשים בעוון אבותיהם, או רב אחר הטוען שאף שבימי שלום אסור להרוג גויים הרי שבזמן מלחמה זוהי מצווה ממש. לשם איזונים של הדברים הוא מסתייע שוב בראייה קוק, שפסק בעקבות הרמב"ם שהישמעאלים אינם עובדי עבודה זרה ודינם כגר תושב שחנייתו בקרקע מותרת. התבטאויות ציבוריות מעין אלה דרשו אומץ רב, והיה בהן כדי להציב אלטרנטיבה נוספת בשיח הפנים-יהודי ביחס לפוליטיקה ולאירועי השעה.

מעמד האישה

בשאלת מעמד האישה עשויה כתיבתו של הרב זמר להיראות בעיני בני זמננו כמיושנת מעט ואף אפולוגטית. נקודת המוצא בשיח הרפורמי העכשווי בישראל ובשיח הליברלי הדתי בכללותו היא הנחה אפרוירית של שיווין האישה באופן שאיננו נדרש בעצם למהלכים הלכתיים כדי להצדיקו. יחד עם זאת, חשוב להבחין עד כמה תרומתו בעניין זה הייתה משמעותית בשעתה, בבחינת יכולתה להציב מענה בשפה פנים הלכתית.

¹³ שם, עמ' 150-151.

גם בנושא זה, העוגן לדבריו של זמר היה לעתים קרובות מקרה בו תגובת גורם אורתודוקסי עוררה סערה ציבורית. כך למשל, לאחר שחבר כנסת טען כי "פריצות" בקרב חיילות היא הגורם לנפילת של חיילי צה"ל בלבנון, פרסם ב-25 בדצמבר 1984 הרב זמר מאמר בעיתון הארץ תחת הכותרת הפרובוקטיבית "הכזונה יעשה את אחותנו" – פסוק הלקוח מפרשת האונס של דינה בידי שכם בן חמור. (בראשית לד, לא). בהמשך לטענה שדברי הח"כ אינם אלא "כאיוולתו", מפתח הרב זמר דיון הלכתי מפורט בשאלת גיוס נשים לצבא. הדיון מציג את החיוב של גיוס נשים כפי שמוצג ביחס למלחמת מצווה (המצב בו נתונה לטענתו המדינה מאז הקמתה) על בסיס המשנה במסכת סוטה "במלחמת מצווה הכול יוצאים", ודיון הלכתי מפורט יותר המתפתח בעקבותיה. ביחס לשאלה אילו תפקידים ימלאו נשים, ובניגוד לשיח העכשווי בעניין זה הקורא לשוויון תפקידים, הסתפק זמר בקריאה לשילוב נשים בתפקידים תומכי לחימה אך לא כלוחמות. כמו כן, הוא הציג התנגדות עקרונית ומנומקת להבחנה בין בנות דתיות ושאינן דתיות לצרכי פטור משירות וטען שזהו פועל יוצא של הקשר פוליטי ושימוש בתורה כ"קרדוס לחפור בה".

בנוסף לכך התייחס הרב זמר לשורה של סוגיות הקשורות למעמד נשים שהיו רלוונטיות בשיח הציבורי באותם ימים (וחלקן מהדהדות גם בימינו). כך בסוגיות של כהונת אישה במועצה דתית, השתתפותן של נשים בליווי המת בלוויות, זכות האישה לומר קדיש, סוגיית "קול באישה ערוה" ושמיעת זמר אישה וכן עליית נשים לתורה – בכל הסוגיות האלה הציג הרב זמר דיון הלכתי מנומק, המוצא אפשרויות להתיר ולאפשר. במובנים רבים, המהלך של הרב זמר בעניין זה קרוב להלך הרוח הקונסרבטיבי וזה המצוי בחוגים הליברליים של האורתודוקסיה והציונות הדתית. את הדברים בשער העוסק במעמד האישה בספרו "הלכה שפויה" מסכם הרב זמר כך: "לכל הטיעונים לכאן ולכאן עלינו להוסיף עקרון חשוב החבוי במסורתנו, אבל צמח בעידן החדש. עקרון זה מבוסס על שיווין האישה כמעט בכל תחומי החיים".¹⁴ יפים דברים אלה כדי להדגים את האופן בו ניסה הרב זמר להדגים שעקרון השוויון הוא בעצם אינהרנטי למסורת היהודית.

ד. הלכה והוראה

ההחלטה להקים את המכון להלכה בת זמננו הייתה פועל יוצא של המפגש בין העיסוק אורך השנים של הרב זמר בסוגיית ההלכה הליברלית, וצורך השעה שנוצר עם סיום תפקידו בקהילת קדם. הקמת המכון זכתה לתמיכה הכספית של התנועה הרפורמית העולמית, והרב וולטר גייקובס מפיטסבורג הצטרף אל הרב זמר במאמצים להסדיר את העיון ההלכתי הליברלי בישראל, ולמתוח קווים ומקבילות בינו לבין העיון ההלכתי הרפורמי בארה"ב. המכון להלכה בת זמננו שם לו ליעד לעסוק בכינוס שאלות ותשובות הלכתיות רפורמיות, ובכתיבה הלכתית שנועדה להתמודד עם צרכי השעה מנקודת מבט של תפיסת העולם הרפורמית.

¹⁴ שם, עמ' 207-237

בין השנים 1992 ל-2003 פרסם המכון להלכה בת זמננו תריסר קבצים נושאים הכוללים מאמרים ותשובות הלכתיות. הקבצים עסקו במגוון רחב של תחומים שהיו באותה עת על סדר יומם של העולם היהודי והתנועה הרפורמית, ובהם "יחסי רבנים וציבור בהלכה היהודית" (כרך 2, 1993), "גיור" (כרך 3, 1994), "מוות והמתת חסד" (כרך 4, 1995), "ישראל והתפוצות" (כרך 6, 1997), "זקנה והזדקנות" (כרך 7, 1998), "נישואין ומכשוליהם" (כרך 8, 1999), "פשעה וענישה" (כרך 9, 1999), "סוגיות מגדר" (כרך 10, 2000), "בחינה מחודשת של ההלכה הליברלית" (כרך 11, 2002) ו"הסביבה בהלכה היהודית" (כרך 12, 2003), "עוני וצדקה" (2006). עיון בקבצים אלה חושף את דמותו של הרב זמר כהוגה הלכתי שיטתי יותר, המפעיל מגוון של שיקולים הלכתיים ביחס לבעיות השעה, ועם זאת – עמדתו נותרת ביסודה עמדה מודרנית ומודרניסטית, החותרת להתאים את ההלכה לרוחה של תפיסת המוסר המודרנית ואף הליברלית.

קבצי המכון להלכה בת זמננו פורסמו בשפה האנגלית, כדי להגיע גם אל הקהל הרפורמי הרחב בארה"ב. יחד עם זאת, נשמעה גם ביקורת על כך שהפרסום איננו בעברית, והדבר מקשה על ההתקבלות והדיון ברעיונות הרבים הגלומים בקבצים אלה בקרב הרבנים ובפרט הקהילות בישראל. הדיון ההלכתי בקהילות הרפורמיות בישראל היה מלכתחילה מוגבל, מתוקף נסיבות הנוגעות מחד לאופייה הפנימי של הרפורמה, שמעניקה לאוטונומיה של הפרט עדיפות על פני ההכרעה ההלכתית, ומאידך כתוצאה מהאוירה הציבורית בישראל ביחס להלכה, שנתפסה כמנגנון של כפיה ביחסים בין ציבורים ומגזרים בישראל. בנסיבות האלה, אפשר לומר שהעדר הפרסום בערבית היה שיקוף של התעניינות מועטה יחסית בציבור הקהילות בישראל (ביחד עם ההנחה שהרבנים יגלו עניין ויקראו את הספרים בשפה האנגלית), אך גם תרם לצמצום ההתעניינות או למצער להגבלת אפשרויות הצמיחה של הדיון על הלכה רפורמית בישראל.

במקביל להקמת המכון להלכה בת זמננו, החל הרב זמר ללמד בבית המדרש לרבנים בירושלים. הייתה זו בשבילו הזדמנות להשפיע מידיעותיו על הדור החדש של הרבנים הרפורמיים בישראל. משה נחשב למורה קפדן יחסית, ועם זאת נעים הליכות, שפתח בפני התלמידים את שער העיון ההלכתי. לאחר מותו ייסד הקולג' פרס שנתי על שמו של הרב זמר לתשובה ההלכתית הטובה ביותר של תלמיד רבנות באותה שנה, והתשובות הזוכות עסקו במגוון רחב של נושאים, ובהם למשל שאלות של אתיקה רפואית בראי היהדות, כמו שאלת הלגיטימציה של ניתוח גופות.

בין הבולטים בתלמידיו של זמר, עוד קודם לכן, היו הרב יהורם מזור, בוגר המחזור הראשון של לימודי רבנות לתלמידים ישראלים בהיברו יוניון קולג' בירושלים, והרב אורי רגב, שהיכרותו עם משה החלה כבר בעת שהיה חבר ובהמשך מדריך בחוג הנוער של קהילת קדם בתל אביב. לימים, ירש הרב מזור את מקומו של הרב זמר בראש בית הדין של התנועה הרפורמית בישראל, ואילו הרב רגב, מייסד "המרכז לפלורליזם יהודי", ייטול את לפיד ההובלה של קידום המאבקים הציבוריים של התנועה הרפורמית בישראל, שבהם החל הרב זמר בפעילותו הפובליציסטית והציבורית.

אחד מתפקידיו המרכזיים של הרב זמר בשנים האלה הייתה העמידה בראשות בין הדין של התנועה. הכינוס הראשון של בית דין רפורמי בידי הרב זמר התבצע בפרשה הנזכרת לעיל של גיורה של הלן זיידמן, וכבר שם אפשר לראות את ההבנה המוצקה של זמר לגבי חשיבות פיתוחו של מנגנון משפטי-הלכתי בתנועה הרפורמית, היוצק את תפיסת העולם הרפורמית לכלים של מעשה המוכרים בעולם היהודי. בעת עמידתו בראש בית הדין היה הרב זמר שותף לעשרות ואולי אף מאות מקרים של גיור, שהיו עיקר עיסוקו של בית הדין. סוגיה זו, של התקבלות לישראל, הייתה חביבה עליו במיוחד, ואפשר לראות בכך אף את משקעיו של סיפורו האישי, שפתח את מאמרו זה. כך שבערוב ימיו של זמר, אף שמצא עצמו רחוק ממעגלי הפעילות הקהילתית שהיו קרובים ללבו כרב קהילה, יכול היה למצוא נחמה בכתיבה ההלכתית, בהעמדת תלמידים בבית המדרש לרבנים רפורמיים בירושלים, ובעבודת בית הדין, הנשענת לא על הדין לבדו, אלא גם על החסד.

ה. סוף דבר

הרב משה זמר היה מחלוצי התנועה הרפורמית בישראל, וסיפור חייו שזור בחבלי הלידה והקליטה של התנועה בארץ. תרומתו להקמתן של הקהילות הרפורמיות הראשונות בישראל הייתה מכרעת, והסתייעה ברוח יזמית הנכונה לפעול בתנאים חלוציים, תחת מגבלות ארגוניות ונוכח התנגדות ציבורית לפעולתה של התנועה הרפורמית בארץ. לפעילותו באותה עת היו שותפים נוספים שהתמודדו גם הם עם נסיבות דומות, ומן הראוי להזכיר כאן בפרט את הרבנים טוביה בן-חורין ובוב סמאולס וגם אחרים, שעומדת להם גם כן זכות מייסדים בתנועה הרפורמית בישראל.

עם זאת, אי אפשר להתעלם גם מהקשיים שהיו כרוכים בהשתלבותו והתקבלותו כרב רפורמי בארץ. הייתה בו הדרת כבוד שהייתה שמורה לדור הרבנים שבגר בעולם היהודי אמריקאי של אמצע המאה העשרים, אשר מחד סייעה לו לרכוש את אמונם וסיועם של גורמי שלטון, ומאידך הקשתה על המגע הבלתי אמצעי שלו עם תרבות הצברים המחוספסת של ישראל, שהאווירה הפורמלית של בית הכנסת היהודי-אמריקאי הייתה זרה לה. ברבות הימים, כאשר חלו בתנועה הרפורמית בישראל חילופי דורות ודור חדש של מנהיגים ילידי ישראל החל לתפוס את מקומו של דור המייסדים, מצא עצמו הרב זמר מרוחק ממעגלי ההשפעה הקהילתיים והתנועתיים. את מקומם של אלה תפסה אצלו אהבת העיון ההלכתי, עבודת בית הדין והוראת התלמידים לרבנות, והוא תפס את מקומו כדמות המרכזית המכוונת את העיון ההלכתי הרפורמי בישראל, שספר זה הוא המשך לה.

פרויקט העריכה של ספר זמר – רפלקציה אישית

התחלתי את משימת העריכה של ספר זמר לפני שלוש שנים, בקיץ 2016, לאחר סיום שנת הלימודים הראשונה שלי בקולג'. הכתיבה של הפרק הביוגרפי והעריכה של הספר הביאו אותי להיכרות קרובה יותר עם שני מישורים משמעותיים בשבילי – תולדותיה של התנועה הרפורמית בישראל, ומקומה של ההלכה בעולם המעשה של התנועה, הרבנים והקהילות. הירידה לפרטי תהליך ההתקבלות של התנועה בישראל, שנחשפתי אליה בעקבות העיון במאמציו הראשונים של הרב זמר ז"ל בתחום זה, עוררה אצלי רגשות מעורבים: מחד, פעילות הרבנים המייסדים של התנועה בארץ, ובהם הרב זמר, מעוררת השראה מבחינת יכולתם להתגבר על מכשולים ועל התנגדות בעת הקמת הקהילות הראשונות בארץ. מאידך, היה גם משהו מרפה ידיים בחשיפה לעוצמת ההתנגדות הזאת ולאופייה, כבר בעשורים הראשונים לקיומה של מדינת ישראל. אפשר לומר ששמחתי לראות את התקדימים ואת ההתגברות על המכשולים, אך גם התעצבתי לראות שמבחינת עוצמת ההתנגדות האורתודוקסית והשפעתה – "אין חדש תחת השמש".

ביחס להלכה, מצאתי שככל שאני מתקדם עם פרויקט העריכה, קורא את המאמרים שהתקבלו ובוחן את התגובות שהם עשויים לעורר, גוברת אצלי ההערכה לצורך בחידוש הדיון ההלכתי בתנועה הרפורמית בישראל, ורצון ליטול חלק בדיון הזה. אמנם, באשר לתפיסתו של הרב זמר ז"ל לגבי ההלכה, עלי להודות שיצאתי וחצי תאוותי בידי. אף שהתרשמתי מהכוונה החברתית, רדיפת הצדק והאומץ שבפסיקותיו, לא מצאתי בהן את הפילוסופיה הרפורמית הכוללת של ההלכה אותה חיפשתי. יכולתי להבין את הביקורת שטענה כי מטרת הפסיקות של זמר היא ממילא להקל, ו"סימון המטרה" של יעד הפסיקה קודם לתהליך ההלכתי הממשי של שקלא וטריא, שעשוי גם להחמיר. יתכן שהסיבה לכך היא שחיבור המוכר ביותר של זמר, "הלכה שפויה" (שם שאני מסתייג ממנו, בשל האופן בו הוא מצייר לכאורה את ההלכה של הצד השני כ"לא שפויה") הוא למעשה איגוד של כתיבה פובליציסטית על הלכה, שהתפרסמה בעיתונות הישראלית, ולמפרע גוברים בה שיקולי קריאות ותגובה ציבורית על הדיון ההלכתי לגופו. עם זאת, מאמרי ההערכה של תפיסתו ההלכתית של זמר המופיעים בספר, מאזנים מעט את ההתרשמות הזו שלי.

כמו כן, עיון ביתר המאמרים ב"שער ההלכה" בקובץ חשף בפני את הפוטנציאל הגלום בדיון ההלכתי בתנועה, ואת הרצון להיות חלק ממנו. אני תקווה שהרחבה של העיסוק הזה בתנועה, כולל פרסומו העתידי של הספר, תישא פרי, ואני חש רצון להיות חלק ממנה גם בהמשך. אני סבור שיש בקרב הרבנים שותפים פוטנציאליים למהלך כזה, אך הקושי העקרוני שאני מתמודד איתו הוא שאלת העניין בקהילות. האם יש די עניין בקהילותינו כרגע לדיון ההלכתי, ואם לאו – מה הפוטנציאל לעורר דיון כזה? הייתי רוצה לתרגם את זה לחלק מהמשימה הרבנית שלי – היינו את היכולת לעורר בקהילה שאני בונה עניין בהלכה ובאופן שבו היא מגיבה למציאות ההיסטורית והחברתית, כך שהיא עשויה להוות חלק ממרקם החיים של הקהילה וחבריה. לצורך כך, אני קרוב לתפיסתו של רוזנצוויג ביחס לאימוץ הדרגתי של ההלכה לפי רצונו

האישי והאותנטי של האדם בכל רגע. אני שואל את עצמי מהי הדרך הנכונה לטפח רצון כזה במסגרת של קהילה, תוך שמירה מצד אחד על העדר חשש כפיה בקהילה ומאידיך על האופן בו קהילה עשויה לתמוך בתהליכים של הפרט ולהוות את המסגרת האפשרית, ההלכתית והלא-הלכתית, של היחיד הדתי.

סיכומי של דבר – דמותו של הרב משה זמר ז"ל הייתה בעיני בעלת ממד טראגי, כעין משה שאינו מצליח אמת "להיכנס לארץ" במובן של התקבלות תורתו ורבנותו בישראל, והוא מוצא את עצמו עומד על הסף, וכמו באגדה התלמודית על דוד המלך והתהום, מניח את היסודות לבית המקדש אך לא זוכה לבנות אותו. תחושת הטראגיות הזאתי זכתה להדהוד במפגשי עם בני משפחת זמר וגם עם גורמים נוספים בתנועה. עם זאת, במובנים רבים, ובראיה אופטימית יותר באשר לעתידה של התנועה, אפשר לומר שהרב זמר ז"ל השתייך ל"דור המדבר" של הרבנים הרפורמיים, שלא הצליחו לצלוח באופן מלא את מחסומי התרבות והשפה, ולאחר ארבעים שנה ויותר מיום הקמת המדינה והקהילות החדשות – קם דור חדש של רבנים שבכוחם להתקבל בחברה הישראלית (למצער, בזו החילונית) ולהשלים את המהפכה האידיאולוגית והמעשית של כינונה של תנועה רפורמית בישראל.